

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

YOQUB SAIDOV

O`ZBEK DIALEKTOLOGIYASI
(to`ldirilgan va qayta nashri)

O'zbek filologiyasi talabalari uchun o'quv-metodik qo'llanma

Buxoro

“Durdona” nashriyoti

2021

KIRISH. DIALEKTOLOGIYA FANI HAQIDA UMUMIY

MA`LUMOT

E`tibor qaratiladigan masalalar:

- Kursning talab va maqsadlari;
- Dialektologiya fani haqida umumiy ma`lumot;
- Dialektologiya fanining o`rganish ob`ekti;
- Bugungacha yaratilgan dialektologik tadqiqotlar haqida ayrim malumotlar.

Tayanch tushunchalar: o`zbek tili, dialekt, sheva, lahja, adabiy til, me`yor, qarluq-chigil-uyg`ur, qipchoq, o`g`uz.

Dialektologiya fani tilshunoslikning bir sohasi bo`lib, u mahalliy sheva va lahjalarning o`ziga xos muhim xususiyatlari, ularning adabiy tildan va o`zaro bir-biridan farqlari, shevalarning adabiy tilga munosabati, adabiy tilni boyitishidagi ahamiyati, shevalarning tarmoq va guruhlari, ularning rivojlanish bosqichlari tarixi va shu kabi masalalarni o`rganadi. *Dialektologiya* grekcha *dialektos* so`zidan olingan bo`lib, biror tilning mavjud sheva va lahjalarini o`rgatadi. *Dialekt* — sheva, *logos* — ta`limot, ya`ni sheva haqida ta`limot demakdir. Dialektologiya fanining obyekti mahalliy sheva va lahjalar bo`lib, vazifalari quyidagilardan iborat:

- shevalarning fonetik, morfologik, sintaktik va xususiyatlarini har tomonlama tasnif qilish;

- milliy tilning shakllanishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o`rnini va shu milliy tilga asos bo`lgan shevalarni aniqlash;

- shevalarning o`zaro munosabatini va ularning adabiy tilga bo`lgan munosabatini belgilash;

- o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalish xududlarini aniqlash;

- umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarni belgilash asosida shevalarning xarita va atlasini tuzish;

- alohida guruhga kiruvchi shevalarning umumiy tomonlari va o'xshashliklari bilan birga, o'zaro farqlanuvchi tomonlari va buning sabablarini ochib berish;

- o'zbek tilining ko'p shevali ekanligining tarixiy sabablarini aniqlash;

- maktab o'quvchilari nutqida, turli yozma ishlarda uchraydigan mahalliy sheva xususiyatlari va ularni bartaraf etish yo'llari hamda usullarini ishlab chiqish, uni amalga oshirish.

O'zbek dialektologiyasida mavjud bo'lgan ilmiy adabiyotlarda sheva, lahja va dialekt atamalari turli ma'nolarda qullanib kelinmoqda. Vaholanki, bu atamalarning ma'nosi bir-biridan deyarli katta farqqa ega emas.

«Sheva» atamasi forscha so'z bo'lib, *ovoz, til, so'zlashish, odat, yo'sin, ravish* kabi ma'nolarni ifodalab, biror bir tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismidir. *Lahja* (arabcha so'z bo'lib, *ifoda, so'z, sheva, ovoz* kabi ma'nolarni ifodalaydi) shu xususiyatlarni o'zida birlashtiruvchi shevalar yiindisidir. Masalan, o'g'uz lahjasi, qipchoq lahjasi kabi. Mazkur atama ba'zan tor ma'noda, ya'ni sheva ma'nosida qo'llanilishi ham uchraydi. Masalan, *Vodil qishloq lahjasi haqida bir necha so'z* kabi.

Dialekt shevaga nisbatan keng ma'noda qo'llaniladi. Adabiy tildan o'zining ba'zi bir xususiyatlari (chunonchi, fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari) bilan farqlanadigan biror umummilliy tilning yirikroq bo'lagi *dialekt* deb yuritiladi. U tilning eng kichik bo'lagi sanalgan shevalarning bir

qanchasini o'z ichiga oladi, ya'ni u shevalar yiindisidan tashkil topadi. Masalan, *qirq, saroy, jo'sh, nayman, qo'nirot, qipchoq qoraqalpoq, baxmal, ming, burgut* kabi shevalar birlashib, o'zbek tilining *qipchoq* dialektini tashkil qiladi. Lekin ba'zan dialekt atamasining tor ma'noda, ko'pincha sheva ma'nosida qo'llanilishi ham uchraydi: *Buxoro dialekti* kabi.

Makonni o'rganish nuqtai nazardan dialektologiya ikki xil bo'ladi: 1) tasviriy dialektologiya yoki dialektografiya; 2) tarixiy dialektologiya. Tasviriy dialektologiya yoki dialektografiya mahalliy sheva va lahjalarga xos fonetik va leksik, morfologik xususiyatlarni qayd etadi, yozib oladi va ularni kartaga tushiradi. Tarixiy dialektologiya tilning dialektal xususiyatlari bilan birga, shu xususiyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, turli davrlarda o'zgarish, qardosh tillar bilan munosabati va shu shevalarning tashkil topishida qardosh va qardosh bo'lmagan tillarning ishtiroki kabilarni o'rganadi. Keyingi yillarda barcha o'zbek shevalarini areal va lingvogeografik usullar bilan o'rganish ham tarixiy maqsadlarni ko'zda tutadi.

Dialektologiyaning shevalarni o'rganishi esa til tarixi uchun ham, xalq, tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi. Chunki, adabiy tilda allaqachonlar yo'q bo'lib ketgan yoki o'zgarishga uchragan so'zlar, ayrim grammatik shakllar mahalliy shevalarda saqlanib qolganligi tabiiy. Ularni topib adabiy tilga olib kirish yoki uni boyitish juda muhimdir. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili tarixidagi ayrim noaniq, masalalarni oydinlashtirish, hal qilish uchun asosiy manba beradi. Qadimgi o'zbek yozma yodgorliklari tilining biz uchun noaniq, (gumonli) bo'lgan ayrim xususiyatlarini hozirgi o'zbek shevalari materiallari yordamida aniqlashimiz va to'ldirishimiz mumkin. Shevalarni o'rganish o'zbek adabiy tilining fonetik, leksik-grammatik me'yorlarini belgilash, orfografiya va orfoepiyasini to'xtamlashtirish uchun katta yordam beradi. Shevalarni o'rganish orqali o'tmishdagi urug'-qabilalarning joylashish hududlarini aniqlash, etnonimlar, toponimlar,

gidronimlar, umuman onamastika (nomlar) vositasida xalq, tarixining ayrim mavhum tomonlarini yoritish mumkin. Shu jihatdan, dialektlarni o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga egadir.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «Hozirgi o'zbek tili» fani nazariy ma'lumotlariga tayanadi, qolaversa, «Qadimgi turkiy til», «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi», «O'zbek adabiy tili tarixi» fanlariga ham asoslanuvchi ma'lumotlarni beradi, hamda ularning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalaridan keyingi kurslarda joy olgan, demak bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlarni olish o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terrioriyaning ko'lami, aholining miqdori, shu terrioriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham to'planadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat kilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o'z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to'g'ri yo'l tanlashga yordam beradi.

Umumxalq tilning ikki tarmoi mavjud: adabiy til va jonli til. Adabiy til – tarixan shakllangan, asos e'tibori biln umumxalq tilining so'z ustalari tomonidan ijodiy boyitilgan va qayta ishlangan, sayqal berilgan, me'yoriy va

jamiyatda kishi faoliyatining hamma sohalari bilan bolangan badiiy-publitsistik, ilmiy adabiyot tilidir. Adabiy til grammatik qurilishi va luat tarkibi jihatidan me'yorlashtirilgandir. Adabiy til so'zlarni qonun-qoidaga muvofiq so'z ma'nosidan kelib chiqib, morfologik va sintaktik xususiyatlarga ko'ra, orfografik va orfoepik xususiyatlarni hisobga olib me'yorlashtiradi. Sheva esa ma'lum xududdagi aholining suzlashuv tilidir. U yozuv bilan maxsus ta'minlanmagani, ma'lum me'yorga tushirilganligi, qoidalashtirilmaganligi, qo'llanish doirasining cheklanganligi bilan farqlanadi. Adabiy me'yor – ongli aralashish orqali qayta ishlangan, tanlangan baholangan xususiyatlardir. Leksik, fonetik, orfoepik, orfografik, grammatik me'yorlar mavjud.

O'zbek adabiy tili o'zining dastlabki davridan boshlab, o'z taraqqiyotining hamma bosqichlarida lahja va shevalar bilan o'zaro aloqada bo'lib kelgan. Bunda adabiy til, bir tomondan, shevalarga faol ta'sir ko'rsatadi, ikkinchi tomondan, ular hisobidan boyib boradi. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda.

Bugungacha yaratilgan dialektologik tadqiqotlar haqida ayrim ma'lumotlar. O'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab dialektizmlarning badiiy asar tilidagi semantik-stilistik xususiyatlari o'rganila boshlandi¹. Ma'lumki, o'zbek, umuman, turkiy xalqlarning ildizlari meloddan oldin Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan mahalliy tub qabila va urug'lar — qarluqlar, o'g'uzlar, qipchoqlarga borib taqaladi. Har bir turkiy xalq va uning tilining shakllanishida bu urug'larning biri asos bo'lgan (masalan, o'zbeklarning shakllanishida qarluq urug'lari asos bo'lgan). O'zbek xalqi va tilining shakllanishida qarluq urug'lari bilan qipchoq hamda o'g'uz

---

¹ Назиржонова Ф. Миртемир шеърлятида диалектизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1976. – №1. –Б. 82-84; Файзуллаев Б. Диалектизмлар ва уларнинг бадий адабиётдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1977. –№4. – Б. 34-38; Йўлдошев Б. Саид Аҳмад асарларида диалектизмларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. –Самарқанд, 1979. – Б. 29-34; Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. –Тошкент: Фан, 1982. –Б. 53-57. Охунов Н. Ғафур Ғулом асарларида диалектизм ва эскирган сўзларнинг қўлланилиши // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2003. –№4. –Б. 37-40 ва бошқ.

urug`larining ham hissasi bor. Shuning uchun mazkur urug`larning tarixi va tilini o`rganish muhim vazifalardan biridir.²

Turkiy tillarning o`ziga xos xususiyatlari, o`xshash va farqli jihatlari, o`zaro ta`siri masalalari uzoq davlardan beri o`rganilib kelinmoqda. Mazkur masalalarni ilk o`rgangan olim Mahmud Koshg`ariy bo`lib, uning «Devonu lug`otit turk» asarida turkiy tillar, ularning shevalari, chunonchi, o`g`uz tillari va shevasiga oid talaygina ma`lumotlar uchraydi³. U fonetik va morfologik xususiyatlarni hisobga olib, turkiy tillarni ikki guruhga bo`ladi:

1. Chigil, yag`mo, tuxsi, qarluq, uyg`urlardan boshlab, yuqori Chingacha bo`lgan qabilalar tillari (fanda nisbiy tarzda sharqiy guruh tillari deb atash me`yorlashgan).

2. O`g`uz, arg`u, qipchoq, tatar, yamak, suvor va rusdan Vizantiyagacha joylashgan qabilalar tillari (fanda nisbiy tarzda sharqiy guruh tillari deb atash me`yorlashgan).⁴

Mahmud Koshg`ariy mazkur guruh tillarining fonetik va morfologik xususiyatlarini misollar asosida izohlaydi. Masalan, Sharqiy turklar tilida jarangsiz *t* tovushi kelsa, G`arbiy turklar tilida *d* tovushi keladi: *tuya-duya* kabi.

O`g`uz lahjasiga oid xususiyatlar juda ko`p olimlar tomonidan o`rganilgan. Chunonchi, G`ozi Olim Yunusov («O`zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba», 1936)⁵, V.V.Reshetov (Sh.Shoabdurahmonov bilan hammualliflikda chop etgan «O`zbek dialektologiyasi» darsligida, 1978)<sup>6</sup>, F.Abdullaev («O`zbek tilining

---

²Абдурахмонов Ф. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. –Тошкент: 1999. –Б. 5, 14.

³Кoшг`арий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. – Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т. III. 1963. – 468 б.

⁴Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -14 б.

⁵Ғoзи Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935. (лотин алифбосида).

⁶Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.

o'g`uz lahjasi», 1978; «O'zbek tilining Xorazm shevalari», 1964)<sup>7</sup>, Yu.Jumanazarov («Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlar», 1961)<sup>8</sup>, A.Ishaev («Qoraqalpog`istondagi o'zbek shevalari», 1977)⁹, A.Ahmedov («O'zbek adabiy tili tarixida o'g`uz unsur va ko`rinishlarining qo'llanishi», 2006)¹⁰ va boshqalar mazkur lahjani tadqiq etgan. O'g`uz shevasiga xos xususiyatlar ayrim darslik, qo'llanma va tadqiqotlarda ham o'z ifodasini topgan.¹¹

G`ozi Olim Yunusov o'zbek shevalarini uchta katta guruhga ajratadi: 1) o'zbek-qipchoq shevalari; 2) turk-barlos shevalari yoki «chig`atoy» shevalari; 3) Xiva-Urganch shevalari. Olim Xiva-Urganch shevalarining fonetik xususiyatlari bo'yicha quyidagilarni yozadi: «Xiva shevasi ... o'zining tovush uyg`unligining saqlanganligi va uzun unliligi bilan ajraladi. Xiva shevasida til o`rta *k*, *g* tovushlarining bo`luvi, va *k* o`rnida *g* ishlatiluvi diqqat etadigan fonetik xususiyatlardandir».¹²

V.V.Reshetov o'g`uz lahjasining ayrim xususiyatlarini ko`rsatib o`tadi: qaratqich kelishigi formasining *-ing* // *-ing* shaklida ishlatilishi; jo`nalish kelishigining *-ə / a* shaklida ishlatilishi; *bol* fe`lidagi *b* ning tushishi kabilar¹³.

Y.Jumanazarov Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlarini Honqa, Qirg, Toshkent shevalari, turkman tili va eski o'zbek tili bilan qiyosan tahlil etadi. Masalan, mazkur shevada hozirgi zamon fe`li *geryat`rman* tarzida ifodalansa,

---

⁷ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. –Т.: Фан, 1978; Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Т.: Фан, 1964.

⁸ Жуманазаров Ю. Ҳазорасп шеvasининг морфологик хусусиятлар. –Т.: Фан, 1961.

⁹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. –Т.: Фан, 1977.

¹⁰ Аҳмедов А. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз unsur ва кўринишларининг кўлланиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. –Самарқанд: СамДУ, 2006. -26 б.

¹¹ Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 2004. - Б. 99-109; Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро шеvasи. –Т.: Фан, 1969 –Б. 21-27; Шамсуддинов И. Қорқўл шеvasи лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси. –Т.: Фан, 1966. –Б. 430-439 ва бошқ.

¹² Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935. (лотин алифбосида). -Б. 22.

¹³ Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 42.

Toshkent shevasida esa *korvamman* tarzida aytiladi. Yoki Hazorasp shevasida kelasi zamon fe'li *aljaqman* turkman tilida *men aljaq* tarzida ifodalanadi.¹⁴

Xorazm shevalarini maxsus tadqiq etgan F.Abdullaev turkiy tillarning tasnifida ham, aniq bir tilning shevalarini tasnif qilishda ham yolg'iz leksik materialga asoslanish kutilgan natijani bermasligini, faqat tilning bshqa yaruslari (fonetika, morfologiya, sintaksis) bo'yicha to'plangan materiallar bilan birgalikdagina ilmiy jihatdan ishonarli biror xulosaga kelish mumkin bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi. Olim bu fikrni turkiy tillar bo'yicha A.N.Baskakov tasnifiga e'tiroz bildirib aytadi. Ma'lumki, A.N.Baskakov turkiy tillarni, asosan, leksik xususiyatlarini hisobga olib tasnif etgan.

F.Abdullaev o'g'uz lahjasining leksikasini ozarbayjon va turkman tili, qipchoq lahjasi va o'zbek adabiy tili bilan qiyosiy tarzda o'rganadi. O'rni bilan eski o'zbek adabiy tili manbalariga ham murojaat etadi. Xorazm shevalarida *arbig`* (pok, toza), *oram* (ko'cha), *kølk* (ot-ulov), *tuy* (mis ko'za) kabi so'zlar eski o'zbek adabiy tili yodgorliklari tilida mavjudligini aytib o'tadi. Olim o'g'uz lahjasiga oid qirqdan ortiq baliq turlarining nomini aniqlagan, shulardan faqat besh-oltitasigina o'zbek adabiy tilida mavjudligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda baliq nomlarining yigirma beshtasining nomi va izohi qayd etilgan. Shuningdek, ishda baliq ovi bilan bevosita bog'lik o'g'uz shevasiga oid leksik birliklar ham tahlil etilgan.

F.Abdullaev turkiy tillar leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektda o'rganish, birinchi navbatda, urug'dosh tillar bo'yicha, ayniqsa, jonli shevalar bo'yicha mukammalroq faktik materiallar to'plash lozim, deb hisoblaydi. Tadqiqotiga qarindosh-urug` nomlari (*økiz* — egizak; *bøvæk* — chaqaloq kabi); uzvlar nomi (*ørn* — lab; *bag`ыр* — jigar; *bur't//mur't* — mo'ylov kabi), odam va uning hayoti, tirikchiligi bilan bog'liq so'z-terminlar (*alchaq* — chaqqon, qobiliyatli, uddaburo; *ig* — og'riq; *idø* — jiyda kabi) lug`atini ilova qiladi.

---

¹⁴Жуманазаров Ю. Хазорасп шевасининг морфологик хусусиятлар. –Т.: Фан, 1961. –Б. 28.

A.Ahmedov «O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanishi» tadqiqotida *o'g'uz unsur (element)lari* va *o'g'uz ko'rinishi* terminlarini qo'llaydi va bu terminlar ifodalaydigan tushunchalarga izoh beradi. Uning fikricha, *o'g'uz unsur (element)lari* turkiy tillarning tipologik xususiyatlariga ko'ra o'g'uz guruhiga xos bo'lgan, biroq o'zbek adabiy tilida shu ko'rinishda me'yorlashgan hodisadir. *O'g'uz ko'rinishi* esa o'zbek yozma manbalarida me'yoriy qarluqcha shakllar bilan yonma-yon o'g'uzcha lisoniy hodisalarning qo'llanishidir. Unsur va ko'rinish kat'iy tarixiy tushuncha bo'lib, ma'lum bir davrda ko'rinish bo'lgan hodisa boshqa bir davrda unsur bo'lishi mumkin yoki ma'lum bir davrda unsur bo'lgan hodisa boshqa bir davrda ko'rinish bo'lishi mumkin. Jumladan, *demoq* o'g'uzcha unsuri XIII-XVIII asrlarda o'g'uzcha ko'rinish edi, hozirgi o'zbek adabiy tili uchun esa bu o'g'uzcha unsur mavqeini egalladi.¹⁵

Ma'lumki, F.Abdullaevning «XV asr o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalalari» asarida o'zbek adabiy tilida o'g'uz ko'rinishlarining saqlanishiga asosiy sabablardan biri aruzga asoslangan o'zbek nazmining vazn va qofiya talablari ekanligi qayd etilgan. A.Ahmedov ana shu fikrga asoslanib o'zbek yozma yodgorliklari tilidagi o'g'uz unsur va ko'rinishlarini tahlil etadi va XV-XIX asr o'zbek nazmida o'g'uz unsur va ko'rinishlari, asosan, vazn va qofiya talablari asosida qo'llanilgan, degan xulosani beradi¹⁶.

Tadqiqotlarda o'g'uz lahjasi va shevasining eng muhim fonetik xususiyatlari sifatida quyidagilar ifodalangan: 1) juft unlilar mavjud, *i* (til oldi) va *ɨ* (til orqa), *ə* (til oldi) va *o* (til orqa), *a* (til orqa) va *ə* (til oldi) mustaqil fonemalardir; 2) qisqa va cho'ziq unlilar farqlanadi, ularning miqdori o'n etti-o'n sakkizta: *at* — *a:t*, *ot* — *o:t* kabi; 3) so'z boshida *t* va *k* tovushlari jaranglashadi: *dil* (til), *gel* (kel) kabi; 4) singarmonizmning uch qonuniyati ham amal qiladi; 5) «bo'l» fe'lining boshidagi *b* tovushi tushib qoladi; 6) sonor *m*

---

¹⁵ Ўша асар, 9-б.

¹⁶ Ўша асар, 14-б.

fonemasi o'rnida *b* fonemasi bo'ladi: *men* — *ben*, *ming* — *bing* kabi; 7) ayrim so'zlarda portlovchi, jarangli *b* tovushi o'rnida sirg'aluvchi, jarangli *v* tovushi qo'llaniladi: *bor* — *var*, *ber* — *ver* kabi; 8) tor unilardan oldin til o'rta *y* tovushi tushib qoladi: *yil* — *il*, *yilon* — *ilon* kabi va h.k.

O'g'uz lahjasi va shevasining eng muhim morfologik xususiyatlari sifatida esa quyidagilar ifodalangan: 1) kelasi zamon shakli *-jak* / *-jək* qo'shimchasi bilan ifodalanadi; 2) istak fe'li shakli *-li* qo'shimchasi bilan ifodalanadi; 3) qaratqich kelishigi qo'shimchasi undosh bilan tugagan so'zlardan keyin *-ıñ* // *-iñ* shaklida ishlatiladi: *qo'lyñ* (qo'lning), *gəmiriñ* (ko'mirning) kabi; 4) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi *-a* / *-ə*, *-na* / *nə* shakllari bilan qo'llaniladi: *qo'lyma* (qo'limga), *gəmirə* (ko'mirga), *yuzinə* (yuziga) kabi; 5) sanoq sonlarda geminastiya yo'q: *iki* (ikki), *sakiz* (sakkiz) kabi va boshqalar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'g'uz tillari (yoki G'arbiy turk tillari) va shevalarining o'zbek adabiy tilining shakllanishi hamda taraqqiyotidagi o'rnini to'g'ri baholash, ularning muhim til xususiyatlarini tadqiq etish, o'g'uz shevalari materiallarini to'plash, izohlash, yangi o'zbek adabiy tili davri va hozirgi o'zbek adabiy tilida mazkur sheva elementlarining qo'llanish sabablarini tahlil etish o'zbek tilshunosligi oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek dialektologiyasi fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat ?
2. Sheva, dialekt, lahja atamalari haqida ma'lumot bering.
3. Dialektologiya fanining o'rganish obyekti ayting ?
4. Shevalar qaysi usullar asosida o'rganiladi?
5. Adabiy til va sheva nima, ularning munosabatini aytib bering.

Adabiyotlar:

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.

O'ZBEK SHEVALARINING O'RGANILISHI TARIXI

Eʻtibor qaratiladigan masalalar:

- XX asirning boshlarida o`zbek shevalarining o`rganilish holati;
- Shevashunoslikning o`tkan asr 60-90-yillardagi revojlanihi;
- Shevashunoslik fanining istiqoldan keyingi davrdagi taraqqiyoti.

Tayanch tushunchalar: tasnif, «Chiatoy gurungi», sheva, xususiyat.

O'zbek xalq shevalarini o'rganishga qiziqish va uning tasnifi masalalari XIX asrning oxirlariga kelib, ancha kengaya bordi. XX asrning 20-30-yillarida esa bu ishlar ancha kuchaydi. O'zbek shevalarini tekshirishda va o'zbek shevashunosligining lingvistik fan sifatida tashkil topishida «Chiatoy gurungi», E.D.Polivanov, G`ozi Olim Yunusov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, U.Tursunov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, A.Aliyev, M.Mirzayev kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Fitrat tomonidan tashkil etilgan «Chiatoy gurungi» (guruh, to'garak 1918-1929) madaniy tashkilot bo'lib, u til, imlo va alifbo masalalari bilan shug`ullangan. O'zbek shevalarini o'rganishda bu guruh o'z davrida ancha faollik ko'rsatgan.

Yevgeniy Dmitrievich Polivanov – 1892-yil 28-fevralda Smolensk (Rossiya) shahrida tug`ilgan. U 1920-1930-yillar mobaynida O'zbekistonda yashaydi va shahar va qishloqlarga ko'plab ekspeditsiyalar uyushtirib, o'zbek xalqining, hayoti, madaniyati, tili va adabiyotiga oid qimmatbaho materiallar to'playdi, ularni yiqqan holda o'nlab tadqiqot asarlari yaratadi. Y.D.Polivanov o'zining «O'zbek tilining qisqacha grammatikasi» (I va II qsimlari, 1926), «O'zbek tilini o'rganishga kirish» (I-chiqishi, 1925), «O'zbeklarning etnografik xarakteristikasi» (I chiqishi, 1926), «O'zbek tili grammatikasidan materiallar» (I-chiqish, 1935), «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933) kabi katta hajmdagi ilmiy asarlari va «Toshkent dialektining fonetik sostavi» (1924), «Samarqand shevasi» (1928), «Qozoq-nayman shevasi» (1931) singari maqolalarida o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan. Buyuk turkologlar – V.V.Reshetov, K.K.Yudaxin kabilar shu olim qo'lida o'qiganlar. Atoqli olim 1928-yilda Bishkek shahrida vafot etadi.

Birinchi o'zbek lingvisti professor **G`ozi Olim Yunusov** 1893-yilda Toshkent shahrida tug`ilgan. Boshlang`ich ma'lumotni Toshkentda olib, 1912-

yilda Misrga boradi va u yerda o'qiydi; so'ngra o'qishni 1914-yilda Turkiyaga ko'chiradi.

Gozi Olim Yunusov 1930-yilda tashkil etilgan ilmiy ekspeditsiyaga rahbarlik qiladi. Bu ekspeditsiya tarkibida taniqli olimlar, jumladan, E.D.Polivanov, Hodi Zarifov, H.Q.Ramazonov kabilar bor edi.

G`ozi Olim Yunusov o'zining ilmiy lingvistik, adabiy, ijtimoiy faoliyati davomida ko'plab ilmiy kitob va qo'llanmalar yaratdi. Uning «O'zbek lahjalarini tasnifida bir tajriba» (1936), «O'zbek urug`laridan qatag`onlar va ularning tili» (1930), «O'zbek tili grammatikasi» (1936, qo'lyozma) kabi kitoblari fan taraqqiyotiga ma'lum bir hissa bo'lib qo'shildi. «Alpomish» dostoni shu olim tomonida 1922-yilda birinchi bo'lib yozib olingan. Olim 1939-yilda vafot etgan.

Konstantin Kuz'mich Yudaxin – 1890-yil 31-mayda Orsk (Rossiya) shahrida tug`iladi. Uning yoshligi Jambul (Avliyoota)da o'tadi. Toshkentdagi o'qituvchilar seminariyasiga o'qishga kiradi. U yerda u o'zbek, qozoq, qirg`iz, uyg`ur va fors-tojik tillarini mustaqil o'rganadi. 1910-yilda seminariyani tugatgandan so'ng u 10 yil davomida Turkistonning Mankent va Qorabuloq qishlolarida o'qituvchilik qiladi.

Professor K.K.Yudaxin. 1927-yilda «Qorabuloq shevasining ba'zi bir xususiyatlari» haqida tadqiqot ishi yozadi. Uning «Vodil qishlog`ining lahjasi haqida bir necha so'z» (1927), «Chig`atoy tilining tovushlar sostavi masalasiga doir» (1929), «O'zbek tili» (1939) kabi asarlari mavjud. Olim 1964-yilda vafot etadi.

Aleksandr Konstantinovich Borovkov – 1904-yilning 16-martida Toshkent shahrida tug`ilgan. U umrining oxirigacha turkologiya sohasida, jumladan, o'zbek xalqining madaniyati, adabiyoti, tili xususida tadqiqot ishlarini olib bordi. U o'z hayoti davomida 150 dan ortiq monografiyalar,

darsliklar, ilmiy maqolalar yozdi: «Qorachoy-bolqor tili» (1932), «O'zbek adabiy tili» (1934), «O'zbek tilining yangi orfografiyasi haqida» (1939), «Alishyer Navoiy» (1940), «A.Navoiy o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida» (1946), «O'zbek shevalarining tasnifi masalasi» (1953), «XII-XIII asrlar O'rta Osiyo tafsiri leksikasi» (1958) kabilar shular jumlasidandir. Olim 1962-yilda vafot etgan.

O'zbek tilshunosligi rivojiga munosib hissa qo'shganlardan biri – atoqli olim **Viktor Vasilyevich Reshetov**dir. U 1910-yil 23-martda Toshkent shahrida tug'ilgan. Olim 1940-yilda «O'zbek tilining Marg'ilon shevasi» degan mavzuda nomzodlik va 1952-yilda esa «Ohangaron vodiysining qurama shevalari» degan mavzuda doktorlik dissertatsiyalarini yoqladi. «O'zbek dialektologiyasi» darsligining hammuallifidir.

Fattoh Abdullaev – 1914-yilning martida Namangan shahrida tug'ilgan. U 1946-yilda «O'zbek tilida arabizmlar» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini, 1962-yilda esa «Xorazm shevalari» degan mavzuida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Uning o'zbek tili tarixi, dialektologiyasiga bag'ishlangan «Eski o'zbek tili» (1959), «Xorazm shevalari» (1961) kabi monografiyalari bosilib chiqqan.

Shonazar Shoabdurahmonov 1923-yilda Toshkent shahrida tug'ilgan. U ko'p yillar davomida «O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari» mavzuida ilmiy ish olib bordi va uni 1963-yilda doktorlik dissertatsiyasi sifatida yoqladi.

Sh.Shoabdurahmonov. o'zbek tilshunosligining turli sohalari bo'yicha 60 dan ortiq ilmiy tadqiqot ishlari, maqolalar yozdi. U «O'zbek dialektologiyasi» (1959, V.V.Reshetov bilan hamkorlikda), «O'zbek dialektologiyasi» (1961, V.V.Reshetov bilan hamkorlikda), «O'zbek dialektologiyasi» (1978, V.V.Reshetov bilan hamkorlikda) darsligini nashr ettirdi.

Bolta Jo'raev 1928-yilda Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida tug`ilgan. 1959-yilda «O'zbek tilining Shaxrisabz shevasi» bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. O'ndan ortiq shevashunoslikka oid ilmiy ishlari mavjud: «Shahrisabz shevasi» (1964) monografiyasi, «O'zbek adabiy tili va o'zbek dialektlari» (1963) broshyuralari shular jumlasidandir.

Mustaqim Mirzayev 1912-yilda Buxoro shahrida tug`ilgan. 1952-yilda «O'zbek vaqti matbuotida sovet-baynalminal so'zlar» nomli nomzodlik dissertatsiyasini (Reshetov rahbarligida) himoya qilgan bo'lsa, 1963-yilda «O'zbek tilining Buxoro grupp shevalari» nomli doktorlik dissertatsiyasini muvoffaqiyatli himoya qildi. 1969-yilda shu nomli monografiyasi e`lon qilindi.

Mustaqillik yillarida o'zbek xalq shevalarini o'rganishga e'tibor ancha kuchaydi. Buning o'ziga xos qator ijtimoiy-siyosiy sabablari mavjud. O'zlikni anglash, tarixni chuqur bilish, adabiy tilni taraqqiy ettirish, uning leksik tarkibini ichki manba asosida boyitish zaruriyati sheva xususiyatlarni atroflicha tadqiq etishni talab etmoqda. Shu bois so'nggi yillarda tilshunos olimlarimiz tomonidan o'zbek xalq shevalarini o'rganishga oid salmoqli ishlar amalga oshirildi. Ular jumlasiga N.Rajabovning "O'zbek shevashunosligi" darsligi, K.Nazarovning "O'zbek xalq shevalarida egalik affikslari", N.Murodovanning "O'zbek tilining Navoiy viloyati shevalari" nomli doktorlik va R.Yo'ldoshevning "Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalarining leksik xususiyatlari" nomli nomzodlik dissertasiyalarini misol qilib keltirish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

- 1.XX asirning boshlarida o'zbek shevalarining o'rganilish holati haqida so'zlab bering?
- 2.Shevashunoslikning o'tkan asr 60-90-yillardagi revojlaniishi holati haqida nimalarni bilasiz?

3. Shevashunoslik fanining istiqloldan keyingi davrdagi taraqqiyoti holati haqida so'zlab bering?

Adabiyotlar:

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com

**TURKIY TILLAR VA LAHJALARINI O'RGANISHDA MAHMUD
KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARINING
AHAMIYATI**

E ‘ t i b o r q a r a t i l a d i g a n m a s a l a l a r:

- Mahmud Koshg`ariy va uning “Devoni lug`otit turk” asari xususida;
- Mahmud Koshg`ariyning turkiy dialektlar haqidagi qarashlari;
- “Devoni lug`otit turk” asari va turkiy tillarni qiyosiy o`rganish metodi;
- “Devonu lug`otit turk” asarining tuzilishi;
- “Devonu lug`otit turk” asaridagi etnonimlar;
- “Devoni lug`otit turk” asarining ilmiy-tarixiy ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: «Devonu lug`otit turk», tovush, harf, lug`at, qadimgi turkiy so`zlar.

Turkshunoslik ilmining asoschisi Mahmud Koshg`ariy ibn Husayn ibn Muhammad ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan qoraxoniylar sulolasiga mansub bo`lib, otasi Xusayn ibn Muhammad o`sha davrdagi Barsg`an eliga amirlik qilgan. Koshg`ariy boshlang`ich ma`lumotni o`z qishlog`ida, yuqori ma`lumotni Koshg`ar madrasalarida olgan, arab, fors va turkiy tilni puxta egallagan. So`ng u Buxoro, Samarqand, Marv va Nishopur shaharlarida bilimini oshirgan.

Mahmud Koshg`ariy 1056-1057-yillarda mamlakatdagi ichki nizolar sabab o`z vatanini o`n besh yil davomida tark etishga majbur bo`ladi. Ana shu yillarda u turkiy xalqlar yashaydigan o`lkalarni kezib, bu yerlardagi turkiy qabila va urug`lar, ularning kelib chiqishi va nomlanishi, joylashish o`rinlari, urf-odatlarini, ayniqsa, til xususiyatlarini sinchiklab o`rganadi. So`ng Bag`dodga borib, ancha vaqt shu shaharda ijod qiladi.

Mahmud Koshg`ariy taxminan 1080-yillarda vataniga qaytib kelib, O`paldagi Aziq qishlog`ida, Hazrati Mullom tog`i etagidagi tepalikda joylashgan madrasada dars bergan va ilmiy ijod bilan mashg`ul bo`lgan. (Hozir mazkur madrasaning faqat poydevorlari saqlanib qolgan). Olim 1105-yilda (yoki 1126-yilda) 97 yoshida vafot etib, O`paldagi uning ajdodlari maqbarasiga dafn etilgan. Tog` etagida balandligi qirq metrli tepalikda joylashgan maqbara

mahalliy xalq orasida Mahmud Koshg`ariy mozori nomi bilan mashhur. Olim dafn etilgan joyga o`sha davr an`anasiga mos ravishda peshtoqlik qabr qurilib, usti uy shaklida yopilgan. Shundan beri bu er ziyoratgohga aylanib, mahalliy xalq tomonidan ta`mirlanib turilgan. Qabr joylashgan tepalikning etaklari go`zal, manzarali boqqa aylantirilgan. Maqbaraga chiqishda to`qson ikkita zinani bosib o`tish lozim. Aytishlaricha, ushbu zinalar soni olimning yoshi soniga tenglashtirilgan. Tepalikda olimning kitob ushlab turgan haykali o`rnatilgan.

Mahmud Koshg`ariy dunyoga mashxur asari «Devonu lug`otit turk» («Turkiy so`zlar devoni»)ni abbosiylardan bo`lgan Abulqosim Abdulloh binni Muhammadil Muqtadoga bag`ishlaydi. Ushbu asar turkiy xalqlar tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etimologik lug`atlarning barcha unsurlarini qamrab oluvchi lastlabki universal lug`at bo`lib, o`z muallifini dunyoga ulug` adabiyotchi, tarixchi geograf va b. ko`p fanlarlan yaxshi xabardor bo`lgan yirik fan arbobi. qomusiy olim sifatida tanitdi. Bu asarida olim turkiy qabila va urug`lar (xalqlar) tillaridagi so`zlar ma`nosini arab tilida izohlab beradi. Misol sifatida esa maqollardan va badiiy adabiyotdan parchalar keltirali.

Mahmud Koshg`ariy asariga o`zi tuzgan dunyo xaritasini ilova qiladi. Xaritada mamlakat, shaxar, qishloq, tog`, cho`l, dengiz, ko`l, daryo qabilarning nomlari yozilgan. Xarita, asosan, Sharqiy yarim sharga to`g`ri keladi. Ayrim kamchiliklariga qaramay, xarita o`z davri uchun mukammal, hozirgi davr uchun geografik ma`lumotlar beruvchi muhim manba hisoblanadi.

Mahmud Koshg`ariyning turkiy til grammatikasiga bag`ishlangan boshqa bir asari ham bo`lgan. Chunonchi, olim «Devonu lug`atit turk»ning kirish bo`limida kitobda zikr etilmagan grammatik qoidalar to`g`risida so`z yuritib: «Birlik, ko`plik, oshirish, chog`ishtirish, kichraytish, kelishiklar masalasi va boshqalar ham zikr qilinmadi. Chunki biz bularni «Kitob javohir an-nahv fi-lug`at at-turk» («Turkiy tillarning nahviga oid gavharlar kitobi») ismli

asarimizda berdik. Nahvga oid qoidalar u asardan qaralishi kerak”, – deb yozadi (MK.I.62). Biroq uning bu kitobi saqlangan emas.

«Devonu lug`otit turk»ning qo`lyozmasi 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo`lyozma hozir Istanbulda saqlanadi. Bu nusxa asar yozilganidan salkam 200 yildan keyin, ya`ni Mahmud Koshg`ariyning o`z qo`li bilan yozilgan nusxadan 1266 yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al Damashqiy tomonidan ko`chirilgan.

Asar arablar, arab tilini biladigan sharq xalqlari va evropa ilmiy jamoatchiligini turkiy til bilan tanitish maqsadida yaratilgan. Asar bir qancha tilga tarjima qilingan. Hozirda uning turkcha, o`zbekcha, uyg`urcha, inglizcha, ruschaga o`girilgan nashrlari bor. «Devonu lug`otit turk»da, avvalo, otlar, so`ng fe`llar izohlanadi. So`zlar tartibi ularning tarkibidagi harflarning orta borishiga (2 harfdan 7 harfgacha) qarab amalga oshirilgan.

Asarda qabila va urug` tillariga oid lingvistik ma`lumotlar ancha batafsil berilgan. Bunda har so`zning ma`nolari (polisemiya, omonim, sinonim, antonim va arxaik so`zlar) chuqur tahlil qilinadi, ayrim so`zlarning etimologiyasiga to`xtalib o`tadi. Tovushlar (fonemalar)ning taxlili ancha mukammal: unli va undosh fonemalar, cho`ziq va qisqa unlilar, ularning urug` tillaridagi talaffuzi va orfografiyasi, tildagi fonetik hodisa va qonuniyatlar batafsil izohlangan. Morfologiya sohasida so`z turkumlarini, davr an`anasiga ko`ra, uch so`z turkumiga: fe`l, ism, bog`lovchiga bo`lib, ularning yasalish va turlanish yo`llarini ko`rsatib o`tadi. Asarda uch yuzga yaqin maqol va matallar, o`nlab she`riy parchalar keltirilgan.

Tilshunos olim V.I.Belyaev asar haqida shunday yozadi: «Biz bu asarga nihoyatda yuksak baho berishimiz kerak, chunki u kitoblardan olib yozilmagan, balki jonli materialni shaxsan kuzatishga asoslangan. Muallif bergan ma`lumotlarni arxeologik kashfiyotlar isbot etmoqda».

Nemis sharqshunosi Karl Brokkelman asarni 1928-yilda nemis tiliga tarjima qildi. Asar qo`lyozmasining fotonusxasi Istanbulda Kilisli Rifat (3 jildli;

1915-1917), keyinchalik Bosim Atalay tomonidan (3 jildli; 1939-1941) turk tiliga tarjima qilinib, chop etilgan. Uning turk tilidagi keyingi qayta nashri 1957 yil amalga oshirildi. «Devonu lug`otit turk» asari ikkinchi bo`lib o`zbek tiliga tarjima qilinib, muhim izoh va tafsirlari bilann 1960-1963-yillari Toshkentda «Fan» nashriyotida 3 jildda chop etilgan. Bu tilshunos olim Solih Mutallibovning 35 yillik mehnati natijasi edi. Ushbu nashr faqat tarjima bo`lmay, turkcha tarjimaga munosabat, baho, atamalar, shaxs nomlari, shahar va joy nomlariga izoh va tafsir hamdir.

O`zbekcha nashrining muqaddima qismida Maxmud Koshg`ariyning lingvistik qarashlari, turkiy qabilalar, ularning shakllanishi, bu urug` va qabilalar, tillarning hozirgi turkiy xalqlar va ularning tiliga munosabati, tarjima transkriptiyasi to`g`risida ma`lumotlar berilgan. «Devonu lug`otit turk».o`zbekcha nashrining oxirida turkiy urug`, qabila, shaharlar va boshqalar to`g`risida batafsil ma`lumotlar bor, asarning har bir jildida havolalar berilib, unda uchragan so`z va iboralar keng ta`riflanadi, izohlanadi. O`zbekcha nashrining muhim tomonlaridan biri, uning har bir jildi asosida tuzilgan ko`rsatkichdir. Unda asarda uchragan so`zlar alifbo tarzida keltirilib, so`zning o`zbek va rus tilida tarjimasi beriladi.

“Devonu lug`atit turk”ning bitta qo`lyozmasi saqlangan. U hijriy 664- (melodiy 1266-) yilda kotib Muhammad ibn Abubakr ibn Abdulfath as-Saviy ad-Damashqiy ko`chirgan. Uning yozishicha, mazkur qo`lyozma Mahmud Koshg`ariyning o`z qo`li bilan bitilgan nusxasidan ko`chirilgan. U hozir Istanbuldagi Millat kutubxonasining Ali Amiriy fondida 4189 raqami ostida saqlanmoqda. Qo`lyozma 319 varaqli katta bir jilddan iborat bo`lib, varaqlari tarqoq, yirtiq, boshi-oxiri noma`lum, sahifalari qo`yilmagan. «Devonu lug`otit turk» qo`lyozmasi uchga bo`linib, birinchi va ikkinchi jildlari 1915-yilda, uchinchi jildi 1917-yilda Istanbulda Kilisli Rifat muharrirligida nashr etildi. Tilshunos Bosim Atalay asarni turk tiliga birinchi bo`lib mukammal tarjima qildi.

Abdulahad Nuriy «Devonu lug`otit turk»dagi aforizm va maqollarning 251 tasini to`plab, «Otalar so`zi» nomida nashr ettirdi. Shokir Ulkutoshirning «Kashg`arli Mahmud» nomli kichik bir asarida Mahmud Koshg`ariynint hayoti, ijodi va «Devonu lug`otit turk»ning mazmuni bayon etilgan.

G`arbiy Evropada sharqshunos Karl Brokkelman 1920-yilda «Devonu lug`otit turk» to`g`risida birinchi maqolasini e`lon qildi, keyinchalik asardagi so`z, ism va joy nomlarining ro`yxatini tuzib, qaysi tom va sahifasini belgilab, alohida kitob (ko`rsatkich) tarzida nemischa so`z boshisi bilan 1928-yilda nashr etdi. U «Devonu lug`otit turk»ning til va adabiyot uchun ahamiyati, uning tarjimasini to`g`risida ham bir necha maqolalar yozdi.

Atoqli turkolog S.E.Malov Toshkentda ishlagan davrida ham, keyinchalik ham «Devonu lug`otit turk»ga katta ahamiyat berdi. Uning «Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari» nomli monografiyasida asarga oid qimmatli fikrlar ifodalangan va kattagina bibliografiya berilgan.

Sharqshunos P.K.Juze 1926-1928-yillarda «Devonu lug`otit turk»ga bag`ishlab ikkita maqola yozdi. P.K.Juze asli falastinlik arab bo`lib, u 1871-yilda tug`ilgan. Qozon universitetida ta`lim olgan, Qozonda va Bokuda professorlik qilgan, 1942-yilda Bokuda vafot etgan. U maqolalarida «Devonu lug`otit turk» asariga juda yuksak baho berdi, uning katta ahamiyatini uqtirib o`tdi. U yozadi: «Mahmudning «Devonu lug`otit turk» asarida o`sha vaqtda Qoraxoniylar davlati tarkibiga kirgan Shimoliy-Sharqiy qabilalarning deyarli hammasi to`plangan. Dadil aytish mumkinki, yaqindagina (XIX asr oxirlarida) Rossiyada va Sharqda o`rganilgan turkiy tillar fonetikasi va etimologiyasining asosiy qonunlari XI asrdayoq Mahmud tomonidan aniqlangan va o`rganilgan edi. Mahmudning bu tekshirishlari shu qadar keng va chuqurki, hatto, bunday asar XIX asrda yozilganda ham unga shon-sharaf bo`lardir. Mahmud

Koshg`ariyning «Devonu lug`otit turk»i singari asar fan olamida keyingi asrlarda ham yaratilgan emas. Uning asari bamisoli «Turkiy qomus»dir».

O'zbek olimlari orasida «Devonu lug`otit turk» asarini ilmiy asosda o'rganishni Turkiston jadidchilik harakatining g`oyaviy rahnamosi Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Uning «Devonu lug`otit turk» asariga oid tadqiqotlaridan biri «Eng eski turk adabiyoti namunalari» deb nomlanadi. Mazkur tadqiqot-majmua 1927-yilda isloh qilingan arab yozuvida chop etilgan bo'lib, unda Fitrat turkshunoslik ilmining asoschisi Mahmud Koshg`ariyning mashhur «Devonu lug`otit turk» asaridagi she'riy parchalarni yig`ib, ularni adabiy tur va janrlarga ko'ra tasniflagan. «Bir-ikki so'z» deb nomlangan so'z boshisida o'zbek tili va adabiyoti tarixi, turkiy tilshunoslik va o'zbek adabiyotshunosligi uchun muhim, ahamiyatli fikrlar ifodalangan. Ular jumlasiga quyidagilarni aytish mumkin:

a) Mahmud Koshg`ariy, V.V.Radlov va A.N.Samoylovichlarning turkiy tillar tasnifiga oid ilmiy qarashlari mufassal tahlil etilgan;

b) yangi o'zbek adabiy tilining asosiy manbalari to'g`ri belgilangan;

v) «Devonu lug`otit turk» asaridagi she'riy parchalar adabiy tur va janrlarga ko'ra aniq tasniflangan;

g) «Devonu lug`otit turk» asarining ilmiy-tarixiy ahamiyatiga to'g`ri baho berilgan.

Yuqorida aytib o'tilganidek, «Devonu lug`otit turk» asarining qo'lyozmasi 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topiladi, 319 sahifali bu qo'lyozmaning fotonusxasini Kilisli Rifat 1915-1917-yillarda uch tomдан iborat qilib, Istanbulda nashr ettiradi. Fitrat ushbu nashrdan foydalanib, uni tadqiq etishga harakat qilgan. Dastlab u turkshunoslar Mahmud Koshg`ariy, V.V.Radlov va A.N.Samoylovichning turkiy tillar tasniflariga o'z munosabatini bildirib o'tadi.

Ma'lumki, V.V.Radlov tasnifida, asosan, hududiy-geografik nuqtai nazar asos qilib olingan va shunga ko'ra turkiy tillar to'rt guruhga bo'lingan. Ular quyidagilardir: 1) *Sharqiy guruh*. (Bu guruhga oltoy, chulim, xakas, shor,tuva va enasoy turklarining tili kiradi); 2) *G'arbiy guruh*. (Bu guruhga qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird tillari kiradi); 3) *O'rta Osiyo guruhi*. (Bu guruhga uyg`ur va o'zbek tillari kiradi); 4) *Janubiy guruh*.(Bu guruhga turkman, ozarbayjon va turk tillari kiradi).

A.N.Samoylovichning tasnifida esa turkiy tillar oltita guruhga bo'lingan. Uning tasnifida fonetik tamoyil asos qilib olingan. Tasnifda turkiy tillar guruhi quyidagilardan iborat: 1) Bulg`or guruhi. Bu **R** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga eski bulg`or va hozirgi chuvash tillari kiradi); 2) Shimoli-Sharqiy yoki uyg`ur guruhi. Bu **D** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga uyg`ur, tuva, salar tillari kiradi); 3) Shimoli-G`arbiy yoki qipchoq guruhi. Bu **Tau** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga oltoy, qirg'iz, qumiq, tatar, boshqird, qozoq tillari kiradi); 4) Janubi-Sharqiy yoki chig`atoy guruhi. Bu **Tag`liq** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga o'zbek va uyg`ur tillari kiradi); 5) O'rta yoki qipchoq-turkman guruhi. Bu **Tag`liq** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga qipchoq-turkman tillari kiradi); 6) Janubi-G`arbiy guruh. Bu **Ol** guruhi nomi bilan ham yuritiladi. (Bu guruhga ozarbayjon, turk, gagauz tillari kiradi).

Fitrat mazkur tasniflarni tahlil etib bo'lgach, ular bo'yicha o'z xulosalarini quyidagicha ifodalaydi: «Har holda bu tasniflarning ko'pda asosiy narsalar bo'lmag`ani ma'lum. Bulardan boshqa birda tarixiy tasnif Mahmud Koshg`ariyning «Devoni lug`at»ida bordir». Olimning mazkur fikridan quyidagilarni anglash mumkin:

1) rus turkshunoslarining tasnifida juda ko'p kamchiliklar mavjud, ularda turkiy tillar bir tomonlama tasnif etilgan. V.V.Radlovning ilmiy ishlarida turkiy

tillar hududiy-geografik nuqtai nazardan, A.N.Samoylovichning ilmiy asarlarida esa turkiy tillar bir xil lingvistik belgisiga asoslanib tasnif etilgan. Bunday yo'l tutish xatolik va chalkashliklarni keltirib chiqarishi aniq. Shu uchun ularning tasniflari mukammallikdan yiroq;

2) mazkur tasniflardan bir necha asr ilgari, ya'ni XI asrda yaratilgan tasnif ham mavjud bo'lib, u Mahmud Koshg'ariyga tegishlidir. Ayonki, olim turkiy xalqlarning hududiy-geografik jihatdan yashash manzillari va turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini alohida e'tiborga olib, turkiy tillarni ikkita guruhga bo'ladi:

1) turk yoki xoqoniy turkchasi tillari; 2) o'g'uz tillari.

Ma'lumki, «Devonu lug'otit turk» asarida mazkur guruhdagi tillarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari mufassal tahlil etilgan, shularga asoslanib ular tasnif etilgan. Bu tarixiy tasnif ancha sodda, aniq va qisman mukammal ekanligini Fitrat alohida ta'kidlab, undan keng foydalanish, yaratilajak yangi tasniflarga, albatta, asos qilib olinishi lozimligini aytadi. Asarga tarixiy fonetika, morfologiya va leksikologiya uchun qimmatli materiallar beruvchi manba sifatida yuqori baho beradi. Chindan ham unda yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha ancha keng va to'liq ma'lumotlar mavjud.

Fitrat «Devonu lug'otit turk» asarida mingdan ortiq so'zning izohi berilganligini qayd etadi. Ayrim adabiyotlarda asardagi so'zlar miqdori olti mingdan ziyodroq deb ko'rsatilgan. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi»da esa sakkiz mingdan ortiq so'zning izohi berilganligi ko'rsatib o'tilgan (O'ME,III,230). Hozircha bu masalada aniq to'xtamga kelingani yo'q. Fitrat tadqiqotida «Devonu lug'otit turk» asarining yozilish sanasi ham ko'rsatib o'tilgan. Shu o'rinda mazkur asarning yozilish sanasi xususidagi ayrim qarashlarga to'xtalib o'tsak. Ba'zi o'quv adabiyotlarida asarning yozilish sanasi 1072-1083-yillar deb qayd etilgan bo'lsa (Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek

adabiy tili tarixi. –T.: O’qituvchi, 1995. –B. 56), ayrim ilmiy manbalarda 1068-yil (Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O’qituvchi, 1973. –B. 16), «O’zbekiston Milliy ensiklopediyasi»ning 3-jildida 1071-1072-yillar (230-b.), 5-jildida esa 1072-yil (77-b.) deb ko’rsatilgan. Fitrat «Devonu lug’otit turk» asari hijriy 464-466-yillarda yozib tugatilganligini qayd etadi. Buni milodiy yil bo’yicha hisoblasak, 1072-1074-yillarga to’g’ri keladi. Bu borada Fitratning fikri haqiqatga yaqin.

Fitrat mazkur asarni tadqiq etish jarayonida juda ko’plab ilmiy va badiiy asarlarni o’rganib chiqadi. Shular jumlasiga V.V.Radlov va A.N.Samoylovichlarning ilmiy tadqiqotlarini, «Qutadg’u bilig», «Hibatul-haqoyiq», «Muqaddimatul-adab» kabi badiiy va lug’at asarlarni aytish mumkin. Olim shular asosida «Devonu lug’otit turk» asaridagi she’rlarni izohlagan, vazn, qofiya, mavzu bo’yicha tahlil va tasnif etgan. Fitrat o’zbek xalqining, kengroq ma’noda aytsak, turkiy xalqlarning yozma manbalarini o’rganishda, ularni targ’ib etishda alohida o’ringa ega. Undan qolgan ilmiy meros hozir ham o’z ahamiyati va dolzarbligini aslo yo’kotgan emas.

Koshg’ariyshunoslikka munosib hissa qo’shganlardan biri, shubhasiz, Solih Mutallibovdir. U «Devonu lug’otit turk» haqida bir qancha maqolalar, monografiyalar yozdi, asarni to’la ravishda o’zbek tiliga tarjima qildi va nashr etdi. Solih Mutallibov ko’zga ko’ringan koshg’ariyshunoslaridan bo’lib, bu sohaning eng yirik mutaxassislaridan biridir. «Devonu lug’otit turk» asarining tarjimasiga berilgan izohlarning o’zi alohida bir ilmiy ishdirki, bu ko’p vaqt va keng bilimni talab qiladi.

“Devonu lug’atit turk” ikki – muqaddima va lug’at bo’limlaridan tuzilgan. Muqaddimada kitobning yozilish sababi, uning tuzilishi; turklar qo’llaydigan yozuv; otlarning yasalishi; fe’llarning tuslanishi; so’z tarkibi (morfem tuzilishi); kitobda e’tibor qaratilgan grammatik qoidalar; turk

tabaqalarining taʼrifi va ularning erlashuv oʻrni; turk lahjalaridagi farqlar xususida soʻz yuritiladi. Lugʻat sakkiz boʻlimdan iborat:

1. Hamzali soʻzlar, yaʼni “alif” bilan boshlanadigan soʻzlar boʻlimi.
2. Solim, yaʼni “alif”, “vav”, “ya” harflari boʻlmagan soʻzlar boʻlimi.
3. Muzaaf, yaʼni undoshlari ikkilanadigan soʻzlar boʻlimi.
4. Misol, yaʼni tarkibida “alif”, “vav”, “ya” boʻlgan soʻzlar boʻlimi.
5. Zavatu-s-salasa (uch harfli soʻzlar), yaʼni “alif”, “vav”, “ya” harflari qisqa unli sifatida oʻqiladigan soʻzlar boʻlimi.
6. Zavatu-l-arbaʼa (toʻrt harfli soʻzlar), yaʼni “alif”, “vav”, “ya” qisqa talaffuz qilinadigan soʻzlar boʻlimi.
7. Gʻunnalilar, yaʼni tarkibida burun (dumogʻ) tovushlari kelgan soʻzlar boʻlimi.
8. Al-jamʼ baynas-sakinayi, yaʼni harakatsiz ikki undoshli soʻzlar boʻlimi.

Har bir bob ism va feʼllardan iborat ikki qismga ajratilgan. Otlar oldin, feʼllar esa keyin oʻz sirasiga qarab boblarga ajratilib, oldinma-ketin beriladi. Soʻzlarning berilish ketma-ketligi ham arab lugʻatchiligi ishlab chiqqan prinsiplarga tayanadi: oldin ikki harflilar, soʻng uch, toʻrt, besh, soʻng olti harfli soʻzlar keladi.

Lugʻatga oʻsha zamondagi turkiy tilning deyarli barcha sohalariga tegishli sof turkiy soʻzlar jamlangan. Kitobda isteʼmoldan chiqqan soʻzlar berilmagan, faqat isteʼmoldagi soʻzlargina berilgan. Lugʻatda soʻzlarning berilishi oʻziga xos: avval turkiy soʻz, soʻng uning arabcha tarjimasini keltiriladi. Izohlanganda esa uning fonetik variantlari, sheva soʻzi boʻlsa, qanday shevada uchrashi qayd etiladi.

Agar lug`atda keltirilgan turkiy so`zga arab tilida teng keladigani bo`lmasa, ya`ni u turklarning tiriklik tarzi, dunyoqarashi, madaniyati, etnografiyasigagina tegishli tushunchani anglatsa, unday holda ushbu so`z kengroq shaklda bayon etiladi. Yanada muhimi, turkcha so`zning ma`nosini ochish uchun o`sha so`z qatnashgan turkiy jumlar, maqollar, xalq qo`shiqlari, dostonlardan olingan to`rtliklar, ushbu tushuncha bilan bog`liq etnografik marosimlar, qarashlar bilan izohlanadi. Shunga ko`ra, “Devonu lug`atit turk” tilshunoslik asarigina emas, qadimgi turk folklori, etnografiya, tarix, madaniyatshunoslik va shuning singari o`nlab qadimiy fanlar uchun ham boy material beradi.

Masalan, *im* (belgi, yashirin so`z) so`ziga izoh berar ekan, shunday yozadi: “*im* – shoh askarlariga qo`yilgan (tayinlangan) yashirin belgi, parol; bu belgi qush yoki qurol nomi yoki biror so`zdan iborat bo`lishi mumkin; to`qnashganda uni aytib o`zlarini tanitadilar; maqolda shunday kelgan: *im bilsä er ölmäs* – Im bilsa, er o`lmas (Kishi yashirin belgini bilsa, nohaq o`lmaydi)” (MK,I,74).

“*qush* – qush. Jamligni bildiradigan turdosh ot. Keyin bularni bir-biridan farqlashda ayrim so`zlar qo`shiladi: *örüng qush* – oq lochin; *qara qush* – burgut; *teväy qush* – tuyaqush; *yun qush* – tovus; *el qush* – ilqush, qirg`iy.

So`ngra Mushtariy yulduziga ham *qaraqush* deyiladi. *Qaraqush tuğdi* – Mushtariy yulduzi chiqdi, demakdir; u tong chog`ida chiqadi. O`g`uzlar tuya oyoqlarining uchiga ham *qaraqush* deydilar; *qiz qush* – tukining rangi *abi bäräkish* rangiga o`xshash bo`lgan bir qush, ya`ni qizil to`sh qush” (MK,I,319).

“*temür* – temir: *kök temür kerü turmas* – ko`k temir bekor turmaydi, etgan joyini yaralaydi. Buning boshqa bir ma`nosi ham bor. Qirg`iz, yabaqu, qipchoq va boshqalar biror kishiga qasam ichirganda yoki undan biror narsaga va`da olganda, qilichni uning oldiga ko`ndalang qo`yib: *kök kirsun, qizil chiqsun* deydilar, ya`ni “va`da buzilsa, bu ko`k kirsin, qizil chiqsin, ya`ni qonga belanib

chiqsin. Bu ahd buzilsa, temir seni o'ldirsin, o'ch olsin" demakdir. Chunki ular temirni hurmat qiladilar" (MK,I,342).

Mahmud Koshg`ariy o'z davridagi dialektlarning leksik xususiyatlarini ham to'liq ko'rsatib bergan. Muallif so'zlarni izohlar ekan, o'rni bilan ularning qaysi bir dialektga mansub ekanligi, dialektlardagi o'ziga xos ma'no xususiyatlari va boshqa muhim tomonlari haqida ham to'xtalib o'tadi. Bu esa ana shu so'zning dialektal xarakterini ochib beradi. Shu o'rinda Mahmud Koshg`ariy tomonidan ma'lum bir dialektga mansub deb izohlangan so'zlardan keltiramiz.¹⁷

O'g`uzlar qo'llaydigan so'zlar: *ashaq* "tuban, quyi" (I.97), *aliq* "qush tumshug`i" (I.98), *ekin* "ekin; ekin ekiladigan er" (I.107), *üyüz* "kichik chivin" (I.112), *arsu* "har bir jo'n narsa" (I.148), *jar* "vaqt" (I.312), *cher* "ro'para" (I.312), *endäk* "sath" (I.130), *örkän* "qayish" (I.132), *eylä* "shunday" (I.137), *eträk* "rangi sariq odam" (I.127), *pamuq* "momiq, paxta" (I.360), *töläk* "tinch va og`ir kishi" (I.368), *sindu* "qaychi" (I.395), *qarınchaq* "chumoli" (I.460), *sechä* "chumchuq" (III.238) va b.

Chigillar qo'llaydigan so'zlar: *ud* "sigir" (I.80), *ajun* "dunyo" (I.106), *üzi* "ikki tog` orasidagi keng yo'l" (I.116), *aybang* "kal" (I.139), *ötki* "evaz, badal" (I.149), *chekäk* "chechak kasalligi" (I.369), *saman* "somon" (I.392), *quchğundi* "piyoz" (I.454).

Qarluqcha so'zlar: *ulichim* "o'g`ilcham, qarog`im" (I.86), *suğut* "suzma" (I.337), *it kerdi* "it vovulladi" (II.15).

Qipchoqcha so'zlar: *ökil* "ko'p" (I.103), *aba* "ayig`" (I.113), *sulaq* "qora jigar" (I.390), *ajan* "ikki elkanli kema" (I.144).

**Arg`ucha so'zlar:** (arg`ular ikki tilda so'zlashuvchilar deb ko'rsatiladi) *oğla* "yosh yigit" (I.149), *qiz kishi* "baxil odam" (I.315), *bük* "burchak" (I.321),

---

¹⁷ Мазкур маълумотлар Қ.Содиқовнинг "Тарихий лексикография" (2011) ўқув қўлланмасидан олинди.

chigit “paxta urug`i, chigit” (I.337), *tudrich* “go`ng” (I.422), *bashtar* “o`roq” (I.424), *bitrik* “pista” (I.441).

Yag`mocha so`zlar: *charun* “chipor daraxti” (I.392), *chignä* “surgi” (I.408).

Bulg`orcha so`zlar: *avus* “mum” (I.91).

Barsag`ancha so`zlar: *ariğ* “chodir pardasi” (I.94), *tünäk* “zindon” (I.387), *sökti* “kepak” (I.394), *achi* “keksa xotin” (I.114).

Qashqarcha so`zlar: *sibüt* “kashnich” (I.337), *butiq* “kichik mesh” (I.358).

**Turkmancha so`zlar:** *qarit* “o`g`irlash, talash” (I.338), *taquq* “tovuq” (II.330).

**Kanjakcha so`zlar:** *kenbä* “bir o`simlik” (I.393), *körkä* “yog`och kosa” (I.405).

Devonda bir guruh so`zlar bir qancha dialektlar uchun umumiy bo`lgan deb ko`rsatiladi. Jumladan, quyidagi so`zlar o`g`uz va qipchoqlarda qo`llanilishi ta`kidlangan: *aliğ* “har narsaning qaytarilishi” (I.95), *ariq* “oriq, zaif” (I.97). Yoki yana misollarni kuzating: *ebmäk* “non” (yag`mo, tuxsi va ba`zi o`g`uz va qipchoqlar so`zi) (I.126), *urğa* “katta daraxt” (o`g`uz va arg`ucha) (I.148), *benäk* “urug`” (arg`u va ba`zi dialektlarda) (I.367).

Ayrim so`zlar bir dialektida ma`lum bir shaklda bo`lsa, ikkinchi dialektida uning o`rnida boshqa so`z qo`llanilgan. Bu narsa Mahmud Koshg`ariy tomonidan ham alohida qayd etilgan: Masalan, boshqa turklar idish, kosa, piyolani *ayaq* desalar, o`g`uzlar uning o`rnida *janaq* so`zini qo`llaganlar (I.112), turklar *almila* (ya`ni olma) desalar, o`g`uzlar *alma* so`zini qo`llaganlar (I.150).

Ko'pchilik turklar *chiqti* desalar, yag`mo, tuxsi, yaboqu, qipchoq va ba'zi turkman urug`lari xuddi shu ma'noda *tashiqti* so'zini qo'llaganlar: *er evdin tashiqti* "odam uydan tashqari chiqdi" (II.131).

Bir guruh so'zlar dialektlarda stilistik jihatdan ham chegaralangan edi. Jumladan, *qildi* salbiy ma'noda ham qo'llanilgani sababli, o'g`uzlar undan qochib, uning o'rnida *etti* so'zini qo'llaydilar: *er yu'kun ch etti* "odam namoz o'qidi". Turkklar esa *qildi* so'zini qo'llaganlar (II.33). Yoki turklardagi *tekindi* – "erishdi, muyassar bo'ldi" ma'nosidagi so'zini, devon muallifining yozishicha, o'g`uzlar "yoqtirmaydilar" (II.166).

O'zlashgan so'zlarning miqdori bo'yicha ham dialektlar orasida farq bo'lgan. Buni Mahmud Koshg`ariyning quyidagi ma'lumotida ham ko'ramiz: "O'g`uzlar forslar bilan aralashgach, ba'zi so'zlarni unutdilar va ularning o'rniga forsha so'zlar qo'llay boshladilar: *qumgan* o'rnida *āftāba* (I.406)ⁱ.

«Devonu lug`otit turk» asarida turli sohalarga doir so'zlar bilan bir qatorda zoonimlar ham ifodlangan. Ma'lumki, *zoonim* yunoncha so'z bo'lib, *hayvon nomlari bilan bog`liq so'zlar* ma'nosini ifodalaydi. «Devon» dagi zoonimlarni hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtai nazardan ikkita guruhga ajratish mumkin: hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar va hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan qadimgi turkiy zoonimlar jumlasiga *echko'* (echki), *tuya*, *ayig`*, *it*, *ilon*, *qo'y* kabilarni aytib o'tish mumkin. Ushbu so'zlarning til va lahjalarda turlicha ifodalanishini olim aniq ko'rsatib o'tadi. Yuqorida keltirilgan *tuya*, *qo'y* kabi so'zlar har bir tilda, ya'ni turkiy va o'g`uz tillarida turlicha talaffuz etilishini Mahmud Koshg`ariy shunday izohlaydi: «So'zdagi «t»ni o'g`uzlar va ularga yaqinlar «d»ga aylantiradilar, chunoni, tuyani turklar *teve* desalar, o'g`uzlar *devey* deydilar. So'z o'rtasida yoki oxirida kelgan «y»ni arg`ular «n»ga almashtiradilar.

Masalan, turklar — *qoy* (qo'y) desalar, ular — *qon* (qo'n) deydilar» (MK,I,66-68).

«Devon»da hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan qadimgi turkiy zoonimlar ham mavjud. Bunday so'zlar jumlasiga *eno'k* (yosh arslon, arslon bolasi), *aba* (ayiq), *erkach* (taka, erkak echki), *obko'k* (sassiqpopishak), *alavan* (timsoh), *ud* (sigir), *as* (karkas qushi; burgut) kabilarni aytish mumkin. Mahmud Koshg'ariy bulardan tashqari *arqar*, *arju* kabi zoonimlarni ham izohlaydi: «*arqar* — urg'ochi tog' echkisi; uning shoxidan pichoqqa sop qilinadi; *arju* — shoqol, chiya bo'ri deyilgan yirtqich bir hayvon».

Mahmud Koshg'ariy ayrim zoonimlarning qaysi til (sheva va lahja)ga oidligini ham qayd etgan. Masalan, *ud*, *obko'k* kabilar chigilcha, *aba* qipchoqcha ekanligini misollar asosida aniq ko'rsatib o'tgan. Olim ayrim zoonimlarni maqollar asosida izohlagan. Chunonchi, *ordak* (o'rdak), *og'laq* (uloq, echki bolasi) so'zlarini maqol bilan shunday izohlaydi: «*Ordak* (o'rdak) maqolda shunday kelgan: *qaz qopsa, ordak kolig igano'r* — «g'oz qo'zg'alsa, o'rdak ko'lni egallaydi». Bu maqol xalq orasidan biror katta kishi ketgandan keyin, uning o'rniga undan tuban bir kishining ko'tarilishini eslatish uchun qo'llaniladi (MK,I,129); «*Og'laq* (uloq, echki bolasi) maqolda shunday kelgan: *og'laq yiliksiz, og'lan biliksiz* — «echki bolasida ilik yo'q, yosh bolada aql yo'q» (MK,I,141).

Mahmud Koshg'ariy zoonimlarning omonimlik xususiyatini *ingak*, *at* kabi so'zlari vositasida izohlaydi: 1) «turkiylar sigirni *ingak* desa, o'g'uzlar toshbaqaning urg'ochisini *ingak* deydilar (MK,I,135); *at I* — ot, ism; *at II* — ot (hayvon); *at III* — laqab; unvon. *Beg angar at berdi* — bek unga unvon berdi. Qabilaning ulug'i yoki boshlig'ini ham *atlig'* deyish shundandir» (MK,I,107). «Devon»da yuqoridagi zoonimlardan tashqari yana *bug'ra* (ikki o'rkachli tuya), *azg'ir* (ayg'ir), *taqag'u* (tovuq) kabilar ifodalangan.

Mahmud Qoshg`ariy chetdan qabul qilingan so'zlarga ikki xil munosabatda bo'ladi. Predmet va tushuncha bilan bog`liq ravishda kirib kelgan so'zlarga ijobiy munosabatda bo'ladi. Tilda mavjud bo'lgan so'zlar o'rnida boshqa tildan olingan so'zni qo'llashga salbiy qaragan va bu holatni zararli, manfiy holat deb bilgan. Bunga ko'ra *bilge*, *bitik*, *urag`ut* kabi turkcha so'zlar o'rnida arabcha *olim*, *kitob*, *ayol* so'zlarini qo'llamaslik kerak.

Koshg`ariy o'sha davr fonetikasiga doir qimmatli fikrlarni bayon qiladi. Shu davr alfaviti to'g`risida: «Turkiy tillarda qo'llaniladigan asosiy harflar soni 18 tadir. Xolbuki, tildagi tovushlar 18 ta emas, ko'pdir. Bu 18 harf etishmaydi. Bulardan boshqa tilda mavjud bo'lgan tovushlarni berish uchun yana 7 ta tovushni ana shu mavjud harflar ustiga maxsus belgi qo'yib yoziladi» (MK,I,47-48). Shuningdek, Koshg`ariy unli va undosh tovushlar, ularning xarakteristikasi, tovush almashinishi qonuniyatlari haqida o'rinli fikrlarni bayon qiladi.

Lug`atda mavjud so'z turkumlariga doir leksik birliklarning atroflicha izohiga e'tibor berilgan. Leksemalarga birlamchi (asl) ma'nosidan farqli qo'shimcha (sema) yuklatish, shu yo'l bilan yangi leksema hosil qilish ham Mahmud Koshg`ariy nazaridan chetda qolmagan. Uning mulohazasiga ko'ra, yangi so'zlar yasash faqat affikslar yoki so'zlarni birbiriga biriktirish kompozistiya bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar orqaligina amalga oshirilmaydi. Balki, quyidagi uslublardan foydalangan tarzda ham yangi so'z yasash o'zini oqlaydi:

a) so'zlarni qarama-qarshi, zid qo'llash bilan. Masalan, *sÿchÿk* so'zi oldin shirinlikka nisbatangina ishlatilgan, so'ng achchiq ta'm-mazalik ichkilikka nisbatan ham qo'llanishi shunga misoldir;

b) butun o'rnida bo'lak, bo'lak o'rnida butun qo'llash natijasida yangi so'z yuzaga chiqadi. Bu erda hozirgi zamonaviy tilshunoslikdagi integral va differensial semalar nazarda tutilgan, ya'ni *saban* istilohi avval qo'sh va

omochning umumiy ma'nosini bildirgan bo'lsa, keyin faqat omochga nisbatan qo'llanganligi ta'kidlangan (I,382);

v) so'zlar ma'no doirasining kengayishi yangi ma'no anglatadi. Xususan, "qiz bola" ma'nosidagi *qiz* leksemasining majoziy "qimmatbaho" ma'nosi (I, 315) shular jumlasindandir.

Mahmud Koshg`ariyning «Devonu lug`otit turk» asari o'zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o'zining ilmiy qiymatiga ko'ra alohida ajralib turadi. Turkologlar, tarixchilar, adabiyotshunoslar va arxeologlar har doim aniq va to'g'ri manba sifatida uning asariga asoslanadilar. Xalqimizning boy tarixini har tomonlama o'rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlarni umumlashtirish muhim masalalardan hisoblanadi. «Devonu lug`otit turk» asari o'zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob manbadir.

Xullas, Mahmud Koshg`ariy o'z davrining buyuk tilshunosi tarzida turkiy tillarda qo'llangan so'zlarni jamladi va ularni o'ziga xos bilimdonlik va chidam bilan tadqiq qildi. "Devonu lug`otit turk" qoraxoniylar davri ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy-madaniy, maishiy, etnografik turmush tarzini anglashda, shu jihatlarga doir tushunchalarni ifodolovchi leksemalar tizimini idrok etishda bebaho manba hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

- Mahmud Koshg`ariy va uning "Devonu lug`atit turk" asari to'g'risida ma'lumot bering.
- Hozirgi turkshunoslikda asarning qanday nashrlari amalga oshirilgan?
- Mahmud Koshg`ariyning turkiy dialektlar haqidagi qarashlari to'g'risida so'zlab bering.

- Asarning tuzilishi, unda soʻzlarning berilish prinsiplarini izohlang.
- Lugʻatda soʻzlar maʼnosini izohlash yoʻllari toʻgʻrisida soʻzlab bering.
- “Devonu lugʻotit turk” asaridagi etnonimlarni aytib bering?
- “Devoni lugʻotit turk” asarining ilmiy-tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

Adabiyotlar

- Кошғарий М. Девону луғотит турк. Т. I-II-III. –Тошкент.: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т.III. 1963. – 468 б.
- Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
- Маҳмудов Қ. XI-XVI асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар.- Тошкент: Фан, 1994.
- Муталлибов С. XI асрнинг улуғ тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий / Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том.- Тошкент: Фан, 1960.
- Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
- Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
- Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. - Самарқанд, 1927.
- Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.
- Худойбердиев Ж. Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва “Девону луғотит турк” асарининг ўрганиши. - Тошкент, 2010.
- Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Кошғарий (ҳаёти ва географик мероси). – Тошкент: Фан, 1963.

- Рустамова С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 1999.

UMUMXALQ TILI, ADABIY TIL VA MAHALLIY

DIALEKTLAR

Eʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Dialekt va adabiy til;
- Dialektlar, ularning paydo boʻlishi, dialektlarni qabila tarixiga bogʻlab oʻrganish;
- Adabiy tilning shevalarga munosabati va ularning taʼsiri.

Tayanch tushunchalar: dialekt, adabiy til, umumxalq tili, ogʻzaki va yozma til.

Maʼlumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi boʻlib, u meʼyorlashgan yoki meʼyorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi taʼrifni berish mumkin: «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan maʼlum qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik meʼyorlarga amal qiladigan, soʻz ustalari tomonidan sayqal berilgan tildir». Oʻzbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Oʻzbek adabiy tili ikki shaklda boʻladi: **ogʻzaki va yozma. Ogʻzaki adabiy** til orfoepik meʼyorlarga, buysundiriladi. Ogʻzaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega boʻlgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, oʻqish – oʻqitish ishlari, ommaviy majlislarda qoʻllanadi. **Yozma adabiy** til esa, orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy etilgan oʻzbek alifbosiga

asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy - an'anaviy, ramziy va boshqalar.

Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan dialekt va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi. Shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda rivojlanib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqani til fanida «o'lik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «o'lik tillar» mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek tili – ko'p dialektli til. Bu uning murakkab tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi, bugungi o'zbek millati o'tmishda xilma-xil etnik tarkibga ega bo'lganligi bilan belgilanadi. O'zbek milliy tilini tashkil etuvchi turli-tuman shevalarni uch lahjaga birlashtirish mumkin. Bular: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o'g'uz lahjasi. Lahjalar o'zaro farqli xususiyatga ega. Bu farqlar lahjalarning har biri dastlab har xil qabila yoki qabila birlashmalarining tili bo'lganligi bilan bog'liq.

O'zbek milliy tilining lahjalari orasida, odatda, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi o'zbek milliy adabiy tilining me'yorlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etgan deb, odatda, alohida ajratiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek xalqining shakllanishida qarluq etnik tarkibi Qoraxoniylar davridan boshlab alohida mavqega ega edi. O'zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga hamma jihatdan asos bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. O'zbek tilining barcha lahjalari o'zbek tilining taraqqiyotiga ma'lum bir darajada hissa qo'shgan. Birining adabiy tilga ta'siri bir sohada kuchliroq bo'lsa, boshqa sohada o'zga bir

shevalar guruhining ta'siri ko'proq seziladi. Masalan, Andijon, Farg'ona shevalarida o'zbek tiliga xos eng ko'p tarqalgan grammatik shakllardan birini – hozirgi zamon fe'lining [-yap] affiksi vositasida yasaluvchi shaklini bergan deyiladi. Lekin bu shakl qipchoq lahjalarida ham aynan shunday qo'llanadi. Shunisi xarakterliki, bir qarashda adabiy tildan birmuncha uzoqroq deb tasavvur qilinadigan qipchoq lahjasi morfologiyasi singarmonizmdan, ya'ni fonetik o'ziga xoslikdan xoli olinsa, adabiy til morfologiyasi bilan qariyb bir xil.

Qipchoq shevalarining adabiy til lug'atini, xususan, uning chorvachilik atamaları tizimini rivojlantirishda, adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitishda katta hissasi bor. Masalan, [qirqim], [o'tov], [to'l], [sarimoy], [chakki], [chalop], [uloq], [sovliq] kabi umumiy va chorvachilik atamaları, [quyruq], [bovur], [patir], [tovoq], [kulchatoy], [lochira] singari pazandachilik atamaları adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan. Adabiy tilning rivojlanishiga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ham ma'lum darajada hissa qo'shgan. Buning uchun adabiy tildagi [yoshulli], [o'g'lon], [buyon], [qaydin], [qorago'z] kabi qator so'zlarni misol sifatida keltirish kifoya. Demak, o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida tayanch manba bo'lgan tarixiy an'ana bilan bir qatorda barcha lahja va shevalarning o'ziga xos o'rnini bor.

O'quvchilar nutqidagi shevaga xos kamchiliklarni tugatishda ehtiyotkorlik lozim. Avvalo, o'quvchilarga xalq shevalariga xos so'zlar tilimizning boyligi, milliy va ma'naviy qadriyatlarimizning uzviy qismi ekanini uqtirish kerak. Ammo ularni o'rinli-o'rinsiz qo'llayverish, ayniqsa, yozma nutqda shevalarga xos so'zlarni ishlatib yuborishdan saqlanish lozimligini tushuntirish zarur.

Nutqda uchraydigan *shu yerda* so'zi o'rniga *shetta*, *aka* so'zi o'rniga *oka* deb aytilish adabiy til me'yorlaridan chekinish hisoblanadi. So'z va jumalarni

adabiy tilda aytish va yozishga o`rgatish uchun ona tili o`qituvchisi quyidagilarni amalga oshirish lozim:

–adabiy talaffuzni o`quvchilarga har bir darsda grammatik, imloviy va ishoraviy qoidalarga bog`lab izchil o`rgata borish;

–o`qituvchining o`zi adabiy tilda aniq va ravon so`zlashi;

–ona tili va adabiyot fanidan boshqa fanlarda ham o`quvchilarning adabiy tilda gapirishiga e`tibor qaratish;

–o`quvchi nutqidagi shevaga xos bo`lgan so`zlarni aniqlab, bularning adabiy til me`yorlariga to`g`ri kelmasligini, hamma uchun tushunarli emasligini aniq misollar bilan tushuntirib berish. Masalan, adabiy tildagi men, sen, qaerda, cho`mildik o`rniga mahalliy sheva ta`sirida man, san, kaytta, hopittik tarzida ishlatilishning noo`rin ekanligini o`quvchilar anglab olsinlar;

–o`quvchilar nutqidagi shevaga xos kamchiliklarni tugatish uchun ularni ko`proq badiiy asarlar o`qishga jalb etish. Chunki o`quvchi qancha ko`p badiiy asar o`qisa , shuncha adabiy til me`yorlarini yaxshi o`zlashtiradi.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Dialekt va adabiy til o`rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
- 2.Dialektlar, ularning paydo bo`lishi, dialektlarni qabila tarixiga bog`lab o`rganish xususida so`zlab bering.
- 3.Adabiy tilning shevalarga munosabati va ularning ta`siri haqida nimalarni bilasiz.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.:

Ўқитувчи, 1978.

- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com

DIALEKTLARNI TADQIQ QILISH USULLARI

E ‘ t i b o r q a r a t i l a d i g a n m a s a l a l a r :

- Ayrim sheva, dialekt va shevalar guruhni ekspeditsiya tashkil etish yo`li bilan o`rganish;
- Dialektlarni turli shaklda o`rganish maqsadida fonetik transkripsiya bilan yozib olish, tarixiy, tasviriy, qiyosiy tekshirishlar;
- Savol-javob usuli, dialektologik dasturlar asosida sheva vakillarini kuzatish;
- Kuzatish ob`ektlarini tanlash;
- Dialektologik materiallarni hujjatlashtirish.

Tayanch tushunchalar: sheva, dialekt, shevalar guruhi, ekspeditsiya, kuzatish, ob`ekt, hujjatlashtirish.

O`zbek xalq shevalarini o`rganishda qo`llaniladigan usullarning eng muhimi quyidagilardir:

1.Yakka holda o`rganish.

2.Tajriba o`tkazish usuli.

3.Savol-javob usuli.

Lahjalar va shevalarni **yakka holda o`rganish**ni istagan har bir shaxs o`zini qiziqtirgan shevani tekshirish asosini tanlab olishi mumkin. Shevashunos tekshiriladigan joyga borib, mahalliy sharoit va aholi bilan tanishadi hamda sheva ustida kuzatish ishlari olib boradi. Shevalarni tekshiruvchilar o`zlarini qiziqtirgan sohalarga alohida e`tibor beradilar va uning o`ziga xos xususiyatlarini yozib olishga kirishadilar. Ishning muddati tadqiqotchining oldiga qo`ygan maqsad va rejasi bilan belgilanadi. Masalan, Mahmud Koshg`ariy o`z ishi uchun 15 yilcha vaqt sarflagani ma`lum.

Mahalliy sheva va lahjalarni o`rganishning ikkinchi usuli – bu guruh-guruh bo`lib **maxsus ilmiy safar qilish** yo`li bilan o`rganish hisoblanadi. Ilmiy safarga chiqishdan oldin uning mas`ul ilmiy xodimlari maxsus tayyorgarlik ishlari olib borishadi. Rahbar joy tanlashdan boshlab, uning yakunigacha bo`lgan davrda tadqiqotchilarning ishlariga doimiy rahbarlik qiladi. Ularga ayrim joylar, ma`lum chegaralar ajratib berila-di. Masalan, biror qishloq yoki shaharga chiqqan vaqtda tadqiqot-chilar 3-4 kishidan iborat kichik guruhlar tashkil eta-dilar. Ularning biri boshliq qilib belgilanadi. Bu guruhlardagi kishilarning biri suhbatni boshqarib boradi, boshqalari esa ma`lumot beruvchi jarayonni talaffuzga ko`ra yozib oladilar.

Shevalarni guruh-guruh bo`lib tekshirish yo`li bilan o`rganish boshqa usullarga nisbatan qulay va afzal bo`lib, uni yetakchi usul deb atash mumkin. Mahalliy lahja va shevalarni tekshirishning uchinchi usuli **savol-javob yoki anketa usuli** deb nomlanadi. Mazkur usulga muvofiq ayrim mutaxassislar tomonidan sheva xususiyatlariga moslab savol-javob shakllari tuziladi va ular turli kishilar tomonidan to`lg`aziladi. Bunday savol-javoblar turli shahar va qishloqlardagi o`qituvchilarga, ayniqsa, til va adabiyot o`qituvchilariga yuboriladi va ulardan ana shu savollarga o`zlarining javoblarini yozib yuborishlari iltimos qili-nadi. Javob ilmiy yozuv (transkripsiya) yoki adabiy imlo bilan amalga oshirilgan bo`lishi lozim. Shevashunoslikdan yaxshi xabardor bo`lmagan kishilar ham anketa usuli bilan ish ko`rishlari va shevalarning xususiyatlarini o`rganishga hissa qo`shishlari mumkin. Bu usul sheva haqida umumiy tasavvur hosil qilish maqsadida qo`llaniladi va tadqiqotchi uchun yordamchi material bo`lib xizmat qiladi.

Sheva materiallari bir kishi tomonidan yozib olingan bo`lsa, uning o`zi tomonidan ishlanadi va ilmiy yozuv (transkripsiya) bilan ta`minlanadi. Agar bunday materiallar jamoa tomonidan yozib olingan bo`lsa , uning ishlanish jarayoni jamoa tomonidan bajariladi.

Shevalarni yakka holda o`rganish usulida har bir tadqiqotchi o`zini qiziqtirgan shevani tanlab olishi mumkin. Shevashunos tekshiriladigan joyga borib, mahalliy sharoit va aholi bilan tanishadi va sheva ustida kuzatish ishlari olib boradi hamda so`ngra uning o`ziga xos xususiyatlarini yozib olishga kirishadi. Ishning muddati tadqiqotchining oldiga qo`ygan maqsad va rejvsi bilan belgilanadi. Masalan, Mahmud Qoshariy o`z ishi uchun 15 yilgacha vaqt sarflagani ma`lum.

Shevalarni o`rganishning ikkinchi usuli – guruh-guruh bo`lib, maxsus ilmiy safar qilish yo`li bilan o`rganish usuli oliy o`quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot

institutlari tomonidan uyushtiriladi. Ilmiy safarga chiqishdan oldin uning mas`ul xodimlari maxsus tayyorgarlik ishlari olib borishadi. Ayniqsa, ilmiy yozuvni yaxshi o`zlashtirmagan ishtirokchilarga alohida e`tibor beriladi. Shevalarni guruh-guruh bo`lib tekshirish yo`li bilan o`rganish boshqa usullarga nisbatan qulay va afzal bo`lib, uni yetakchi usul deb atash mumkin.

Aytilganidek, shevalarni tekshirishning uchinchi usuli anketa bilan amalga oshiriladi. Mazkur usulga muvofiq ayrim mutaxassislar tomonidan sheva xususiyatlariga moslab savol-javob shakllari tuziladi va ular turli kishilar tomonidan to`ldiriladi. Bunday savol-javoblar turli shahar va qishloqlardagi o`qituvchilarga, ayniqsa, til va adabiyot o`qituvchilariga yuboriladi va ulardan o`zlarining javoblarini yozib yuborish iltimos qilinadi. Javob ilmiy yozuv bilan amalga oshirilgan bo`lishi lozim. Bu usul sheva haqida umumiy tasavvur hosil qilish maqsadida qo`llaniladi va tadqiqotchi uchun yordamchi material bo`lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. O`zbek dialektologiyasi fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat ?
2. Sheva, dialekt, lahja atamalari haqida ma`lumot bering.
3. Dialektologiya fanining o`rganish obyekti ayting ?
4. Shevalar qaysi usullar asosida o`rganiladi ?
5. Adabiy til va sheva nima, ularning munosabatini aytib bering.

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.:

Ўқитувчи, 1978.

- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com

TRANSKRIPSIYA VA UNING TURLARI

Еʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Transkripsiya haqida umumiy maʼlumot.
- Transkripsiyaning turlari.
- Transkripsiya va imloning oʻzaro farqlari.
- Yangi yozuvimiz uchun transkripsion belgilar tizimi.

Tayanch tushunchalar: transkripsiya, transkripsiya turlari, imlo, yozuv.

Ma'lum til yoki shevadagi tovushlar talaffuzini, ayrim shaxslar nutqini maxsus belgilar yordamida aynan yozib olish *transkripsiya* deyiladi. U lotincha so'z bo'lib, *qayta yozish* degan ma'noni ifodalaydi. Umuman, transkripsiya ilmiy yozuv bo'lib, bir tildagi hamma nozik tomonlarni hisobga olgan holda, ilmiy maqsadlar uchun talaffuzga ko'ra yozib olish degan ma'noni beradi.

Yozuvda so'zlashuv nutqi tovushlarini va uning barcha o'zgarishlarini talaffuz etilishicha mos ravishda to'liq ifodalab bo'lmaydi. Bunda u yoki bu tilda mavjud bo'lgan alfavitdagi belgilar yetarli bo'lmaydi. Shunga ko'ra alfavitga tegishli o'zgartirishlar kiritish talab qilinadi. Bu belgilar odatda mavjud alfavitdagi harflarning ustidan, yonidan va tagidan shartli belgilar qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi yoki boshqa alfavitdan shartli ravishda belgi (harf) qabul qilinadi.

Transkripsiya bilan transliteratsiya o'zaro mustahkam bog'liqdir. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum bir matnni nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini orqali ifodalash *transliteratsiya* deyiladi. Masalan, arab yozuvidagi yozma manbani hozirgi amalda bo'lgan yozuv tizimi bilan berish kabi. Qiyosiy va tarixiy grammatika, filologik lug'atlar tasvirini izohlashda va nashr etishda transliteratsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiyaning bir qancha turlari bor. Tekshiruvchining vazifalari va maqsadlari bilan bog'liq holda uning turli ko'rinishlari qo'llanilishi mumkin. Ulardan eng ko'p qo'llaniladigani fonetik va fonologik transkripsiyadir. Fonetik transkripsiyada har bir tovush uchun maxsus belgi qo'yiladi. Fonologik transkripsiyada esa so'z, so'z shakllari va morfemalarni farqlay oluvchi har bir fonema uchun bir belgi qo'yish tamoyiliga asoslanadi. Bunda fonemaning variantlari, ya'ni tovushlarning talaffuzi hisobga olinmaydi.

Shu davrga qadar olimlar tomonidan qator transkripsiyalar taklif etilgan. Shulardan dastlabkisi Xalqaro Fonetik Assotsiatsiya tomonidan 1907-1908-

yillarda taklif etilgan transkripsiya hisoblanadi. U fanda Xalqaro Fonetik Alfavit nomi bilan ataladi. Mazkur transkripsiya tizimi lotin alfavitidagi harflarni qisman o'zgartirish asosida tuzilgan. Unga 1925- va 1951-yillarda ma'lum bir tuzatishlar kiritilgan. Uning takomillashishida akad. L.V.Shcherba, prof. E.D.Polivanov kabilar munosib hissa qo'shdilar. Ayni paytda uning ayrim kamchiliklari ham mavjud: a) barcha tillarning turli tovush xususiyatlari murakkab va noaniq. (Bu haqda qar. «Tilshunoslikka kirish» darsligi, 62-b.).

Fanda yuqoridagi transkripsiyadan tashqari N.A.Baskakov tomonidan turkiy tillar uchun tuzilgan lotin va rus alfaviti asosidagi birlashgan transkripsiyasi, G'ozim Olim Yunusov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonov kabilarning o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan tovushlarni ifodalash uchun tuzilgan transkripsiya tizimlari ham mavjud.

Milliy istiqloq sharofati bilan o'zbek xalqi lotin alifbosiga asoslangan o'z yozuviga ega bo'ldi. Yozuv tarixidan ma'lumki, yangi yozuvga o'tish jarayonida u bilan bog'liq bir qator muammolar yuzaga keladi. Chunonchi, bu o'rinda o'tgan asrning 20-yillari oxirida arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish davrida yuzaga kelgan muammolarni va ularni hal etish yo'lida qilingan harakatlarni eslab o'tish kifoya qiladi.

Tilshunoslik fanida transkripsiya muhim o'rin tutadi. Yozuvning o'zgarishi yangi transkripsiya tizimini yaratishni taqozo etmoqda. Bunda ikkita muhim vazifani hal etish dolzarb bo'lib turibdi. Birinchisi, zamonaviy yozuv texnikasi (kompyuterlar)ning imkoniyatlarini hisobga olgan holda yangi yozuvga mos hamda muvofiq keladigan mukammal transkripsiya (fonetik yozuv) yaratish bo'lsa, ikkinchisi, transkripsion belgilar tizimi yuzasidan bir to'xtamga kelish, qat'iylashtirishdir.

Yangi yozuv manbaiga asoslangan maxsus belgilar tizimini yuzaga keltirishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim:

- a) yangi yozuvning o'ziga xos xususiyatlariga;
- b) zamonaviy yozuv texnikasi vrsitalarining imkoniyat va holatiga;
- v) o'zbek tilining ichki fonetik (tovush) tizimi, xususiyati, tabiati va hodisalariga;
- g) tilshunoslikda hozirgi davrga qadar mavjud bo'lgan shu sohaga doir ilmiy-nazariy mu`lumotlarga;
- d) qadimgi turkiy til davridan to hozirgi o'zbek adabiy tili davriga qadar yozilgan manbalar tilining fonetik tizimiga.

Biz ushbularni hisobga olib, maxsus belgilar tizimini ishlab chiqdik.

a – til orqa, lablanmagan, keng unli (*qara*)

ä – til oldi, lablanmagan, keng unli

ĩ – til oldi, lablanmagan, tor unli (*kiyim*)

i – til orqa, lablanmagan, tor unli (*qish*)

‘ – til oldi, lablanmagan, qisqa, ĩ bilan i orasidagi oraliq tovush

– til orqa, lablanmagan, oraliq tovush

u – til orqa, lablangan, tor unli

ü - til oldi, lablangan, o'rta keng unli (*gurunch*)

o' – til orqa, lablangan, o'rta keng unli (*qo'l, g`o'za*)

ö – til oldi, lablangan, o'rta keng unli (*yo'ldosh, go'zal*)

Undosh tovushlar uchun:

w – lab-tish v: *wishka, wilka*.

v - lab-lab v: *nova, ovqat*

f - lab-tish f: *fikr, farzand*

f^h - lab-lab f: *tuf^hli.*

j – qorishiq tovush Ij: *jo'ra. jiyda, majlis.*

ŋ – burun tovushi ng (*tong*)

Alifbodagi v, d, d, z, y, k, e, m, n, r, s, t, x, ch, sh, q, , h harflari o'z vazifasida qo'llaniladi. Taranskripsiya va imloning o'zaro farqlari:

- shevalardagi o'ziga xos xususiyatlarni ilmiy yozuv bilan ifodalanganda, imlo qoidalariga moslab emas, balki so'zlarning talaffuziga, ularning aytilishiga qarab yozib olinadi.

- ilmiy yozuvda bosh harflar qo'llanilmaydi. Shartli ravishda faqat xatboshida va atoqli otlarda bosh harfning yozilishi hisobiga olinadi.

- transkripsiyada bir tovush bir belgi bilan berilishi lozim.

Savol va topshiriqlar:

1. Transkripsiya nima ?
2. Transkripsiyaning qanday turlari mavjud ?
3. Yangi alifboga asoslangan transkripsiya tizimini izohlang.
4. Transkripsiyaning ahamiyati nimada ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла

Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.

- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Содиков А., Абдуазизов А., Ирсулов М. Тилшуносликка кириш. Т., «Ўқитувчи», 1981.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. Т., «Ўқитувчи», 1996.

O'ZBEK SHEVALARINING TASNIFI

Еʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Oʻzbek shevalarini oʻrganilishi va tasnifi;

- K.K. Yudaxin va Y.D.Polivanovlarning tasnifi;
- G`ozi Olim Yunusov tasnifi;
- A.K. Borovkov tasnifi;
- V.V. Reshetov tasnifi.

Tayanch tushunchalar: tasnif, xalq shevalari, singarmonizm, metisatsiya, gibridizatsiya.

Hozirgi kunda o'zbek xalq shevalarining bir necha xil tasnifi mavjud. Bu tasniflar turli turkolog va shevashunoslar tomonidan qilingan bo'lib, ayniqsa, I.I.Zarubin, E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin A.K.Borovkov, G`ozi Olim Yunusov, U.Tursunov, Sh.Shoabdurahmonov, V.V.Reshetovlarning tasniflari katta ilmiy qiymatga egadir.

Prof. I.I.Zarubin o'zbek shevalarini birinchi marta umumlashtiruvchi guruhlarga birlashtirish, ya'ni tasnif qilishga urindi. U o'zbek shevalarini 4 guruhga bo'lib ko'rsatadi: *Xiva, Farona, Toshkent, Samarqand-Buxoro shevalari*. I.I.Zarubinning bu tasnifida o'zbek shevalari orasida katta o'rin tutgan, qipchoq (j-lovchi) shevalar va shimoliy o'zbek shevalari hisobga olinmay qolgan.

K.K.Yudaxin o'zbek shevalari tasnifining ikki variantini tavsiya etgan. U o'zining o'zbek shevalari tasnifining 1-variantida o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmning saqlash darajasiga qarab, quyidagicha guruhlarga ajratadi:

1. Turk tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan shevalar.
2. O'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari (Samarqand-Buxoro va boshqa shaharlarning asosiy aholisi).

E.D.Polivanov tomonidan bir qator o'zbek shevalari va dialektlari o'rganib chiqilgan. E.D.Polivanov o'z tasnifida tildagi ikki holatni ko'zda tutdi:

1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi); 2) gibridizatsiya (turli tizimdagi tillarning chatishuvi). U shevalarda uchraydigan barcha

fonetik o'zgarishlarni hisobga olib, o'zbek shevalarini bir necha guruhga bo'ldi. Eronlashish nuqtai nazaridan, ya'ni ba'zi o'zbek shevalarining tiklanish protsessida tojik tilining ishtirokini hisobga olib shevalarni quyidagicha guruhlashtirdi.

1. Eronlashmagan shevalar.

2. Eronlashgan shevalar.

Y.D.Polivanov eronlashgan shevalarga Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Shahrixon tip shevalarini kiritadi, to'la eronlashgan, ya'ni tojik vokalizmini o'zida to'la aks ettirgan shevalarga Buxoro-Samarqand, Xo'jand, O'rtepa shevalarini kiritadi. Eronlashmagan shevalarga o'zbek-qipchoq (jlovchi) lahjasi va Farg'onaning singarmonizmli qishloq shevalarini (Saroy, Andijon, Yo'lguzar, Mankent) kiritadi.

Y.D.Polivanov bu ikki xil (eronlashgan va eronlashmagan) shevalar o'rtasida eronlashishning kuchsizlanishi, gibridizatsiya natijasida turkiylashishi kuchligiga ko'ra, eronlashgan shevalarni 4 xil tipga ajratadi: 2-tip – Toshkent tip shevalari (Toshkent va uning atrofidagi qishloq shevalari (Xonobod, Telov); 3-tip – Qo'qon, Marg'ilon tip shevalari); 4-tip – Andijon-Shahrixon tip shevalari; 4-a tip – uyg'urlashgan yoki umlautli shevalar (Namangan va unga yaqin qishloq shevalari). Y.D.Polivanov tasnifida yana 2 tip sheva ajratilgan. Bular: 6-tip – Shimoliy o'zbek shahar shevalari tipi (Turkiston, Chimkent). 7-tip – Shimoliy o'zbek qishloq shevalari tipi (Mankent, Qoramurut kabi shevalar).

Yuqorida kiritilgan shevalar Y.D.Polivanov tasnifida «Chig'atoy» lahjasini tashkil qilidi. Y.D.Polivanov tasnifiga ko'ra, ikkinchi dialekt (lahja)

o'g`uz dialekti bo'lib, bu dialekt 2 guruh shevani o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar: 8-tip – Janubiy Xorazim guruh shevalari (Xiva Yangi-Urganch, Shovot, Xazorasp, Yangiariq, Xonqa shevalari) shu guruhga (8-a) Sho'rxon shevasi ham kiritilgan. 9-tip – Shimoliy o'zbek-o'g`uz guruhi shevalari (Iqon, Qorabuloq shevalari).

Uchinchi dialekt qipchoq lahjasi bo'lib, bu lahja yetti tip shevani o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar: 10-tip – O'rta Xorazim shevalari (Gurlan, Bog`ot, Shobboz shevalari); 11-tip – Shimoliy Xorazim shevalari (Xo'jayli, Qipchoq, Qo'ng`irot, Mang`it); 12-tip – Olovchi tip (Qozoq-nayman, Farg`ona-qoraqalpoq shevalari); 13-tip – qurama shevalar (Ohangron vodiysidagi qurama sheva) Uyshun, Ulut qishloq shevalari ; 14-tip – Shimoliy o'zbek shevalari (Turkistondagi so'zoq, chalaquron qishloq shevalari); 15-tip – O'rta-o'zbek shevalari (qirq shevalari va b.); 16-tip – Janubiy o'zbek shevalari (laqay shevalari va Afg`onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

Y.D.Polivanov o'z tasnifida o'zbek shevalaridagi taraqqiyotni faqat tashqi omillarga bog`lab tekshirdi. U o'zbek tili va uning shevalarida ro'y bergan o'zgarishlar tilning davrlar mobaynidagi o'z ichki taraqqiyot jarayonining natijasi ekanini anglay olmadi.

G`ozi Olim Yunusov o'zbek shevalarini avvalo uch lahjaga ajratadi:

- 1) o'zbek-qipchoq lahjasi;
- 2) Turk-barlos lahjasi;
- 3) Xiva-Urganch lahjasi.

Bu lahjalar o'z navbatida fonetik va morfologik xususiyatlariga ko'ra ajratiladi.

O'zbek-qipchoq lahjasi 4 shevaga:

- a) qirq; b) joloyir-laqay; v) qipchoq; g) gurlan shevalariga ajratiladi:

Turk-barlos lahjasi ham 4 shevaga:

Sayram-Chimkent, Toshkent, Andijon, Namangan shevalariga ajratiladi.
Xiva-Urganch lahjasi esa 2 shevaga: Xiva, Qarluq shevalariga ajratiladi.

O'zbek-qipchoq lahjasiga kiruvchi shevalarning fonetik xususiyatlarini quyidagicha ko'rsatib o'tadi:

a) adabiy tildagi *y* undoshi o'rnida *j* undoshi keladi: *yo'l-jo'l*, *yigit-jigit* kabi;

b) adabiy tildagi *g* undoshlari o'rnida *y* tovushi keladi: *sigir-siyir* kabi.

v) o'zbek adabiy tilidagi *g* undoshi *v* undoshi bilan almashinib qo'llaniladi: *sog-sav*, *tog-tav* kabi.

Fozi Olim tasnifida qolgan lahjalarning lingvistik farqlarini ko'rsatuvchi belgilar berilmagan.

A.K.Borovkov o'zbek shevalari tasnifining ikki xil variantini tavsiya etadi. U o'z tasnifining birinchi variantiga o'zbek shevalarida uchraydigan fonetik belgilarni (xususiyatlarni) asos qilib oladi. Uning tasnifiga ko'ra o'zbek shevalari ikki guruhga bo'linadi: 1) *o*-lovchi o'zbek shevalari; 2) *a*-lovchi o'zbek shevalari.

1. *o*-lanuvchi o'zbek shevalari. Bu guruhga Toshkent, Samarqand, Buxoro, Kattaqo'rg'on, Farg'ona, Marg'ilon, Qo'qon, Qarshi, Jizzax, Farg'ona shevalari kiradi. Bu shevalarda unlilar soni 6-7 tagacha bo'ladi. Bu shevalarda ohangdoshlik hodisasi yo'qolgan. Bundan tashqari, ularda aksariyat birinchi bo'g'inlarda *a* o'rnida *o* qo'llaniladi: *ota*, *bola*, *soy* kabi. Morfologik jihatdan, jo'nalish kelishigining qo'shimchasi *-ga* va o'rin-payt kelishigining qo'shimchasi *-da* bir-biridan farq qilinmasdan ishlatiladi. Bu, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalariga xos xususiyatdir.

2. *a*-lanuvchi o'zbek shevalari. Bu guruh shevalarga Samarqand viloyatining qipchoq shevalari, Surxandaryo va Qashqadaryo viloyatlarining qishloq shevalari, Shimoliy Xorazm shevalari kiradi. Bundan tashqari Qozog'istonning janubidagi Sayram, Chimkent, Qorabuloq, Mankent shevalari kiradi. Bu shevalarda unlilar ohangdoshligi saqlangan. Unlilar soni 8 tadan 10 tagacha bo'ladi. A.K.Borovkov ushbu guruhga kiruvchi shevalarni fonetik xususiyatlariga ko'ra yana ikki kichik guruhga bo'ladi:

a) *y*-lanuvchi o'zbek shevalari;

b) *j*-lanuvchi o'zbek shevalari.

y-lanuvchi guruhga Chimkent, Mankent, Turkiston shevalari kiradi. *J*-lanuvchi guruhga esa Shimoliy Xorazm, Surxandaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarining qishloq shevalari kiradi. Bu guruhga kiruvchi shevalarning eng asosiy fonetik xususiyati shundan iboratki, so'zining boshida keladigan *j* undoshi o'rnida *y* keladi: *jaman*, *jantaq* kabi.

V.V.Reshetov tasnifi. U o'zbek shevalarini tarixiy-lingvistik xususiyatlari va qo'shni tillarni hisobga olgan holda tasnif etadi. Tarixiy lingvistik jihatdan turkiy tillar tarkibi uch qismdan iboratdir. O'zbek tilida esa har uchala qismga oid xususiyatlar mavjud. Shunga ko'ra, o'zbek tilidagi shevalar quyidagicha nomlanadi:

1. Shimoliy-G'arbiy guruhga o'zbek tilining qipchoq lahjasi, unga chegaradosh, yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2. Janubiy-G'arbiy guruh o'zbek tilining o'g'uz lahjasini o'z ichiga oladi. Bu guruhga yondosh turkman tili taalluqlidir.

3. Janubiy-Sharqiy guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek adabiy tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tillari kiradi. Mazkur

lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xoski, ular tojik tili bilan juda qadimgi aloqador.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilishning qanday ahamiyati bor ?
2. O'zbek shevalari qaysi olimlar tomonidan tasnif qilingan ?
3. G`ozi Olim Yunusov tasnifini aytib bering.
4. A.K.Borovkov o'zbek shevalarining qaysi xususiyatlarini hisobga olib tasnif qilgan?
5. V.V.Reshetov tasnifi boshqalarning tasnifidan nima bilan farqlanadi ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши:

Насаф, 2000.

- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.türk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I, II, III жилдлар. Т., 1960-1963.

SHEVALAR FONETIKASI

Еʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Fonetik jarayonlarga taʻsir etuvchi omillar;
- Oʻzbek xalq shevalarida assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisasi;
- Shevalarda tovush tushish hodisasi;
- Shevalarda tovush orttirilishi hodisasi;
- Ohangdoshlik hodisasining mohiyati;
- Ohangdoshlik hodisasining koʻrinishlari;
- Ohangdoshlik hodisasining oʻzbek adabiy tilida zaiflashishi sabablari;
- Ohangdoshlikning qipchoq va oʻgʻuz lahlarida namoyon boʻlishi.

Tayanch tushunchalar: fonetik jarayonlar, assimilyatsiya, dissimilyatsiya hodisasi, ohangdoshlik.

Nutqda tovushlar yakka holda emas, balki soʻz tarkibida maʼlum tartibda birikkan holda keladi. Soʻzlarni talaffuz qilganimizda ayrim tovushlar oʻzaro bir-biriga taʼsir qiladi, natijada tovush oʻzgarish roʻy beradi. Masalan, *bir* soʻziga *-ta* qoʻshimchasi qoʻshilganida **t** tovushining taʼsirida **r** tovushi **t** ga oʻtadi, yaʼni *bir+ta=bitta* kabi. Nutq oqimida yuz beradigan bu kabi tovush oʻzgarishlari *fonetik jarayonlar* deyiladi. Fonetik jarayonlar qoʻshni tovush artikulyatsiyasining boshlanishi va tugallanishi hamda tovushning soʻz tarkibidagi mavqei bilan bogʻliq boʻladi. Shunga koʻra, fonetik jarayonlar ikki xil: kombinator oʻzgarishli va pozitsion oʻzgarishli boʻladi. Soʻz tarkibidag tovushlarning oʻzaro taʼsiriga koʻra oʻzgarishi *kombinator oʻzgarishlar* deyiladi. Bunday oʻzgarishlarga *assimilyatsiya, dissimilyatsiya, proteza, epiteza, ependeza, sinkopa, apokopa, reduksiya, eliziya* kabi fonetik hodisalar kiradi.

Assimilyatsiya lotincha soʻz boʻlib, «oʻxshash boʻlish» degan maʼnoni ifodalaydi. U tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida ulardan birining ikkinchisiga oʻxshab qolish hodisasidir. Odatda, unlilar unlilarga, undoshlar undoshlarga *assimilyatsiya* qilinadi. Tovushlarning bir-biriga taʼsirining yoʻnalishiga koʻra progressiv va regressiv *assimilyatsiya* farqlanadi. Oldin kelgan tovush keyingi tovushga taʼsir qilib, oʻziga oʻxshatsa progressiv, aksincha, keyingi tovush oldingisiga taʼsir qilib, oʻziga oʻxshatsa regressiv *assimilyatsiya* deyiladi.

Progressiv *assimilyatsiya*ga misol: *ketdi-ketti* (Toshkent), *toshni-toshshi* (Farona). Regressiv *assimilyatsiya*ga misol: *yigitcha-yigichcha, tirno-tinno, soʻzsiz-soʻssiz* (Buxoro). *Assimilyatsiya* moslashish darajasiga koʻra ikki xil tipga ajraladi: toʻliq va toʻliqsiz. Bir tovush ikkinchi tovushni aynan oʻzi kabi tovushga aylantirsa *toʻliq assimilyatsiya* boʻladi. Misol: *suvni-suvvi* (Toshkent), *uch soʻm-ussoʻm, qanday-qannay* (Buxoro). Bir tovush ikkinchi tovushni oʻziga qisman oʻxshatib olsa *toʻliqsiz assimilyatsiya* boʻladi. Misol: *oʻsdi-oʻsti*

(jarangsiz s tovushi jarangli d ni jarangsiz tovushga aylantirgan), *yuzta-yusta, tanbur-tambur, yopdi-yopti*.

Dissimilyatsiya lotincha soʻz boʻlib, *nooʻxshashlik, oʻxshamaslik* degan maʼnoni ifodalaydi. Bir xil oʻxshash tovushlarning oʻzaro taʼsiri asosida vujudga kelgan nooʻxshashlikka *dissimilyatsiya* deyiladi. Misol: *kombayn-konbayn, zarur-zalur, uchtadan-ushtadan*. Mazkur hodisa assimilyatsiyaga nisbatan kam tarqalgan. Baʼzi turkologik ilmiy adabiyotlarda bu ikki hodisa, yaʼni assimilyatsiya va dissimilyatsiya ajratilmaydi.

Metateza – soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻzaro oʻrin almashishi oʻzbek tilida, asosan, jonli soʻzlashuvga xos boʻlib, adabiy tilda kam uchraydi. Misol: *tuproq-turpoq, daryo-dayro, toʻramoq-toʻramoq, yomir-yomir, avhol-ahvol*.

Spirantizatsiya – portlovchi undoshning siraluvchi undoshga utishi: *qishloq-qishloimiz, kabob-kavob* kabi. Tovush tushish hodisasining quyidagi turlari bor:

1) prokopa – soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi: *yiroq-iroq, yigna-igna, yaoch-aoch* kabi;

2) sinkopa – soʻz oʻrtasida tovushning tushib qolishi: *biroq-broq, Fotima-patma* kabi;

3) apokopa – soʻz oxirida tovushning tushib qolishi: *baland-balan, isht-ish, mashina-mashin, gazeta-gazit* kabi. Ushbu hodisa aksariyat oʻrinlarda oʻzlashgan soʻzlarda yuz beradi;

4) eliziya – ikki soʻz tutashgan joyda bir yoki necha tovushning tushib qolishi tilda ixchamlikka intilish (ellipsis) natijasida yuzaga keladi: *qayin ona qaynona, har nima-harna, shu yer-shyer* kabi.

Tovush orttirilishining quyidagi turlari bor:

1) proteza – soʻz boshida tovush orttirilishi oʻzbek tilining jonli soʻzlashuv nutqida (asosan, boshqa tillarda oʻzlashtirilgan soʻzlar talaffuzida) koʻproq uchraydi: *stakan-istakon, shkaf-ishkop, rus-oʻris, stul-ustul* kabi. Qipchoq shevalarida diftong (qoʻsh unli)lashish holati ham mavjud: *oʻrta-uoʻrta, oʻyin-uoʻin* kabi. Shuningdek ushbu shevalarda forsiy va arabiy soʻzlarning boshlanich qismiga i, u, oʻ oʻnlilarining qoʻshib talaffuz qilish holatlari ham bor: *roʻmol-oʻramol, rashk-irashk, roʻza-oʻraza* kabi;

2) epenteza – soʻz oʻrtasida tovush orttirilishi ham asosan soʻzlashuv nutqiga xosdir: *traktor-tiraktir, tramvay-tiramvay, kasb-kasip, ilm-ilm, asl-asil* kabi. Bunda, asosan, soʻz oʻrtasida, oxirgi va bosh boʻinida, portlovchi va siraluvchi undshlar qator kelganda, portlovchidan soʻng qisqa i, ayrim oʻrinlarda esa u yoki a unli fonemalarining orttirilib talaffuz qilinishi kuzatiladi: *hukm-hukum, umr-umur, oklad-akalad* kabi;

3) epiteza – soʻz oxirida tovush orttirilishi: *tank-tank, kiosk-kioska, bank-banka*. Ushbu hodisani, asosan, oʻzlashgan soʻzlarda kuzatish mumkin. Oʻzbek xalq shevalarida *reduksiya* hodisasi ham koʻp uchraydi. Unli tovushlarning urgʻusiz boʻgʻinlarda kuchsizlanishi yoki oʻzgarishi reduksiya deyiladi. Reduksiyaga uchragan unlilar juda qisqa talaffuz etiladi: *olma-alma, bola-bala* kabi.

Qaysi sohada boʻlmasin, inson hamisha qulaylikka intiladi. Undagi bu xususiyat nutq jarayonida ham koʻzga tanshlendi. Agar talaffuz meʼyoriga eʼtibor berilsa, ayrim holatda baʼzi soʻzlardagi tovushlarning tushib qolganligi, yo ularning oʻrin almashganligi, yo soʻzning oldidan bir tovush orttirilganligi kabi turli fonetik jarayonlarning guvohi boʻlamiz. Shubhasiz, bu kabi tovushlarning oʻzgarishi kishilarning nutq jarayonida osonlikka, qulaylikka intilishi natijasida kelib chiqadigan hodisadir. Tilda bu kabi jarayonlar juda koʻp

bo'lib, albatta ular bir-biridan farq qiladi. Ammo bu fonetik jarayonlar ichida eng murakkabi ohangdoshlik hodisasi bo'lib, uning qonunlarini haqida turlicha qarashlar mavjud.

Ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda qadimdan mavjud bo'lib, u tovushlardagi uyg'unlikni, o'zaro ohangdoshlikni ta'minlaydi. Odatda, ohangdoshlik haqida gap ketganda, ko'pincha, unlilardagi til oldilik va til orqalik hamda lablanganlik va lablanmaganlik to'risida gapiriladi. Lablanganlik, ya'ni lab uyunligi faqat unli tovushlarga xos hodisa.

Ammo tanglay uyg'unligiga binoan, tovushlardagi til oldilik va til orqalik xususiyati hisobga olinadi. Bunday ajralish nafaqat unli tovushlarda, balki tilimiz tarixiga nazar tashlasak, undoshlarda ham mavjud bo'lgan. Shuning uchun bo'lsa kerak. Qadimgi turk-run yoxud O'rxun-Enasoy alifbosida juft undosh tovushlarning til oldi va til orqa shakllari uchun alohida-alohida belgilar qabul qilingan. Yozuvda til orqa undoshlari til orqa unlilari bilan, til oldi undoshlari til oldi unlilari bilan birga yozilgan. Bu qonuniyat umuman buzilmagan. So'zlarda nafaqat unlilar, balki undosh tovushlar mosligi ham dastlab to'liq saqlangan. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, ohangdoshlik hodisasi ikki ko'rinishga egadir: 1. Tanglay ohangdoshligi 2. Lab ohangdoshligi.

Tanglay uyg'unligi mohiyati shundan iboratki, ularda so'z tarkibidagi unlilar ohangdoshligi qattiq va yumshoq holatda qo'llaniladi. Qattiq unlilar deganda, odatda, til orqa qator unlilari va yumshoq unlilar deganda, til oldi qator unlilari tushuniladi. Tanglay ohangdoshligining qonuniyati quyidagicha:

1) agar so'z tarkibidagi unli, ya'ni birinchi bo'g'inni hosil qiluvchi unli, orqa qator unli qattiq bo'lsa, u holda ikkinchi hamda so'nggi bo'g'inlarda unlilar ham orqa qator unlilar qattiq bo'lishi lozim. Masalan: *g`aram, qaram* kabi.

2) agar soʻzning birinchi boʻgʻinidagi unli tovush til oldi qator unlisi (yumshoq) boʻlsa, u holda soʻzning oxirgi boʻgʻinigacha hammsida til oldi qator unli qoʻllaniladi. Masalan: *koʻklam, talabalar* kabi. Tanglay uygʻunligi butun soʻz, uning oʻzagi va qoʻshimchalariga toʻla taalluqli boʻladi. *Qishloqni, guldan* kabi. Lab ohangdoshligi xususiyati ham tanglay uygʻunligiga oʻxshashdir. Lekin, u tanglay uygʻunligiga qoʻshimcha ravishda lablashish jihatidan ham moslashadi. Masalan, soʻz boshida yoki soʻz oʻrtasida lablashgan til oldi (yumshoq) unli ishlatilsa shu soʻzning oxirida yoki qoʻshimcha qismida lablangan til oldi (yumshoq) unlisi keladi va aksincha.

Ohangdoshlikdagi uchinchi jarayon – bu undosh tovushlardagi jaranglilik va jarangsizlik hodisasi sanaladi. Bu jarayon ham turkiy tillar tarixining qadimgi davridan boshlab amal qilgan. Ammo qadimgi turkiy tilda aksariyat undoshlardagi jaranglilik va jarangsizlik qonuniyatiga amal qilinsa-da, baʼzi l, n, r sonor undoshlaridan soʻng qoʻshimchalarning jarangsiz shakli qoʻshilib kelish holati ham uchraydi. Masalan: *yerti* (yerdi), *koʻlta* (koʻlda) kabi.

Eski turkiy til va eski oʻzbek adabiy tilda ohangdoshlik qonuniyati mavjud boʻlgan. Hozirgi oʻzbek tilida ohangdoshlik haqida esa turlicha fikr mavjud. Fitrat «Sarf» kitobida yozadi: «Turk tilining butun tarmogʻida boʻlgani kabi bizning tilda ham soʻzlar ohang eʼtibori bilan yoʻgʻon, ingichka boʻlib ikkiga ajraladi. Bu ohang masalasini eski yozma asarlarda koʻp koʻra olganimiz kabi, dalada yashaganlar orasida ham koʻproq uchratish mumkindir. Fors adabiyoti, madrasa taʼsiri bilan buzilgʻon shahar shevalarida bu holni oz koʻrganimiz bilan bizning shevada yoʻgʻonlik, ingichkalik ohangi yoʻqdir, deb boʻlmaydir».

Amerikalik turkshunos Bill Fiyerman ushbu masala boʻyicha quyidagilarni qayd etadi: «Yozuvning oʻzgarishi qator muammolarni yuzaga keltirdi. Masalan, ohangdoshlik masalasi. Lotin yozuviga oʻtilgach, oʻzbek

tilidagi to'qqiz unlidan 1939-yilga kelib atigi oltitasi saqlanib qolgan. Bu, va umuman, yozuvning o'zgarishi tildagi asriy ohangdoshlik saqlanishiga ziyon yetkazdi». Ammo o'zbek shevalarida, ayniqsa, qipchoq va o'g'uz lahjasida ma'lum darajada saqlangan. Tanglay ohangdoshligi ushbu shevalarda mavjud.

Turkiy tillarning hammasida ohangdoshlik qonuni, deyarli, o'z kuchini saqlab qolgani holda, o'zbek adabiy tilida uning zaiflashib ketishiga tilimizning ichki qonuniyati va uning taraqqiyotiga ta'sir etuvchi ma'lum ijtimoiy-tarixiy omillar sabab bo'lgan. Ilmiy va diniy adabiyotlar tufayli, bir tomondan arab tili talaffuz qoidalarining kuchli, ikkinchi tomondan, fors-tojik mumtoz adabiyoti va yonma-yon aralashib yashovchi tojik xalqi bilan doimiy iqtisodiy-madaniy hamkorlik yetakchi o'zbek urug'lari tiliga uning fonetik qurilishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Shuning natijasida, o'zbek tilida, eng avval va kengroq bu tilning markaziy shevalarida ohangdoshlikning darz ketdi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyastiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko'ra affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat xillarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlisini o'z harakteriga moslashtirib oladi: *sen - san*», *ana shu - ash'*, *bosh - bash'*. Bu qonuniyat Namangan, O'sh shevalarida, qisman, o'zbek adabiy tilida qayd qilinadi.

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq. talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: *tu:sh*, *a:d*, *ba:la* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'inga tushishi xususiyati bilan boshangan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqdik deyiladi. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligiga natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: *sandu: ma:ta:.* Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi.

Emfatik cho'ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe'llarida uchraydi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi odatdagidan ko'ra cho'ziq (ikkilangan cho'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida «i» undoshi tushib qoladi va bo'lishsizlik affiksidagi - a unlisi ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: *b'lm::man*.

Diftonglar. O'zbek shevalarida diftong, ya'ni talaffuzda tovush eksursiyasi (boshqa tovush unsurlari va to'xtam) hamda rekursiyada asosiy tovush talaffuzi saqlanishi diftongdir. Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa keng tarqalgan.

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Fonetik jarayonlarning mavjudligi sabablari va omillarini izohlang ?
2. Assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisasining mohiyat-mazmunini tushuntiring ?
3. Tovush orttirilishining qanday tiplari mavjud ?
4. Tovush tushishining qanday tiplarini bilasiz ?
5. Ohangdoshlik nima ?
6. Ohangdoshlik hodisasining qanday ko'rinishlari mavjud ?
7. Ohangdoshlik qonuniyatining o'zbek adabiy tilida zaiflashishiga sabab bo'lgan omillarni ayting ?
8. Qaysi lahjalarda ohangdoshlik hodisasini kuzatish mumkin ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.

- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Исҳоқов Ф. Эски ўзбек тили ва ёзуви. Т., 1995.
- Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. Т., 1996.
- Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т., 1987.
- Билл Фиерман. Яшарётган тафаккур. «Ёшлик» журнали, 1990, 2-сон.
- Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т., 1969.
- Азизов О ва б. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. Т., Ўқитувчи, 1986.

SHEVALAR LEKSIKASI VA LEKSIKOGRAFIYASI

Eʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Shevalarga xos boʻlgan leksik qatlam;
- Shevalardagi soʻzlarning shakl va maʼno munosabati: omonim, sinonim, antonim va koʻp maʼnoli soʻzlar;
- Shevalardagi eskirgan, tabu, evfemizm soʻzlar;
- Shevalarda qoʻllanuvchi frazeologik iboralar.

Tayanch tushunchalar: leksik qatlam, omonimlar, sinonimlar, antonimlar, koʻp maʼnoli soʻzlar, evfemizmlar, frazeologik iboralar.

Oʻzbek shevalari oʻzining fonetik va grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda leksik xususitlariga ham ega. Shevalarga xos boʻlgan soʻzlarni ikki guruhga ajratish mumkin: 1) umumxalq tiliga xos boʻlgan umumiy leksik qatlam: *yomgʻir, shamol, qor, ot, it, tovuq, suv, yurmoq, ichmoq* kabilar; 2) shevalargina xos boʻlgan leksik qatlam: *asalari-zambir* (Xor.); *koʻrshapalak-yarqant* (Xor.); *chumoli-qarindja* (Xor.); *tuxum-mayak* (qip)-*yumurtqa* (oʻgʻuz) kabilar. Qipchoq shevalarida *ota, amaki* oʻrnida *aka* soʻzi qoʻllaniladi. Oʻgʻuz va qipchoq shevalarida *ona* oʻrnida *opa* soʻzidan foydalaniladi.

Maʼlum bir hududda muayyan bir sohaning rivojlanishi shu yerda yashovchi aholi tilida boshqa hududdan farqli ravishda maxsus atamalarni vujudga keltirgan. Chunonchi, qipchoq sheva vakillari hayotida chorvachilik muhim oʻrin tutganligi va ular shu soha boʻyicha koʻp shugʻullanganligilari bois, ularda shu soha atamalari koʻp uchraydi. Misollarga eʻtibor qarataylik. Yoshiga koʻra **ot** quyidagicha nomlanadi:

qulun (bir yoshgacha boʻlgan ot);

kaltatay (birdan ikki yoshgacha bo'lgan ot);
g`o`nan (ikkidan uch yoshgacha bo'lgan ot);
do`nan (uchdan to'rt yoshgacha bo'lgan ot);
beshli (to'rt yoshgacha bo'lgan ot),
djangaziy (yangi oziq; besh yoshli oziq tishi chiqqan ot);
ekaziy (ikki oziq; olti yoshli ot);
uchaziy (uch oziq; yetti yoshli ot) kabi nomlar bilan ataladi.

«**Tuya**» tushunchasi uchun quyidagi nomlardan foydalaniladi:

bo`ta* yoki *bo`taloq (bir yoshgacha bo'lgan tuya);
taylaq (birdan ikki yoshgacha bo'lgan ot);
o`simli (ikkidan uch yoshgacha bo'lgan tuya);
nar (uchdan to'rt yoshgacha bo'lgan erkak tuya);
tuya (to'rt yoshdan yuqorisi).

«**Qo`y**» tushunchasi esa:

*to`qlu* (ikki yoshli qo`y);
hishak (uch yoshli qo`y);
chari (to'rt yoshli qo`y);
pandji (besh yoshli qo`y) kabi so`zlar qo'llaniladi.

Har bir lahja va shevaga xos leksik qatlam mavjudligini quyidagi jadvaldan ham anglab olish mumkin.

Qarluq-chigil-uyg`ur				O`g`uz	Qipchoq
Toshkent	Samarqand	Buxoro	Farg`ona		
muchicha	musicha	musicha	misilcha	qumri	musichi
arg`imchoq	arg`unchoq	alvonch	hayunchak	sarindjaq	qalgancha
duxoba	baxmal	baxmal	barqit	baxmal	baxmal
chumoli	mo`rcha	mo`rcha	chumalik	qarindja	chumali
asalari	asalari	asalari	asalari	zambir	asalari
tuxum	tuxum	tuxum	tuxum	yumo`rta	mayak
yuray	yurak	yurak	yurak	yurak	jurak
choch	soch	chach	chach	sach	sach

U yoki bu ma`nodoshlar qatoriga kirgan so`zlarning ba`zilari adabiy tilda va lahjalarda uchramasligi mumkin. Shevadagi bunday ma`nodoshlar ma`no va talaffuzi jihatidan o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`ladi. Masalan, o`zaro mustahkam bolanganlik, tuishganlik ma`nolarini ifodalash uchun o`zbek adabiy tilida *qarindosh*, *urug`*, *avlod* singari sinonimlar qo`llanilsa, qipchoq shevalarida ushbu so`zlar keng qo`llanilishi bilan bir qatorda *tamir*, *zat*, *tuvishqan* kabi so`zlar ham keng qo`llaniladi.

Boshqa tillardan shevalarga so`zlarning o`tishi natijasida arabcha, forsha-tojikcha, ruscha so`zlar bilan turkiy (o`zbekcha) so`zlar ma`nodoshlik munosabatiga kirishgan: kuch-qudrat (o`zb.-ar.), ko`k-bahor (o`zb.-f.) kabi. Bu xususiyat turli shevalarda so`zlashuvchi ko`pchilik uchun xosdir. Tildagi shakldosh so`zlar ko`pgina olimlarning diqqatini tortgan qiziqarli leksik qatlamlardan sanaladi. Ular adabiy tilni, jumladan, badiiy asar tilini

rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikda shakldoshlik masalasiga baho berishda ikki xil qarash mavjuddir. Baʼzi olimlar shakldoshlikni ijobiy hodisa sifatida izohlasalar, baʼzilar esa uni toʻgʻridan-toʻgʻri mutlaqo salbiy hodisa sifatida baholaydilar. Oʻzbek tili shakldosh soʻzlarga nihoyatda boy. Tilimizning bu xususiyati adabiyotda yangi janr – tuyuq janrining vujudga kelishiga sabab boʻlgan. Misol:

Koʻnglum hayranki baqsam, dagʻi bar,

Har necha dardimni desam, dagʻi bar.

Qilcha tanga bari ishqing yar edi

Biz sari boʻldi firaqning dagʻi bar.

Bu tuyuqdagi «dagʻi» soʻzi birinchi misrada «yara», ikkinchi misrada «yana, tagʻin» va toʻrtinchi misrada «togʻ» maʼnosida kelgan. Qipchoq lahjalarida «ich» soʻzining quyidagi maʼnolari mavjud: ich (uch – son), ich (biror narsaning ichi), ich (ichmoq), ich (aʼzo, qorin) maʼnolarida qoʻllaniladi. «Qirq» soʻzining esa quyidagi maʼnolari bor: qirq-feʼl, harakat, qirq-marhum oʻlgan kuniga qirq kun toʻlgan kun, marosim, qirq-uruning nomi. Bunday xususiyatga ega boʻlgan soʻzlar haqida «Devonu lugʻotit turk» asarida ham ancha keng maʼlumot berib oʻtilgan.

«Ayaq» soʻzini turklar *idish, kosa, piyola* maʼnosida ishlatsa, oʻgʻuzlar *janoq* (chanoq) maʼnosida qoʻllashganligini Mahmud Koshgʻariy taʼkidlab oʻtadi. Bundan tashqari mazkur asarda yana quyidagi soʻzlar izohi berilgan: *ingak – sigir* (turkiylar), *ingak – toshbaqaning urgʻochisi* (oʻgʻuzlar); *kend – viloyat* (turkiylar), *kend – qishloq* (oʻgʻuzlar); *ashligʻ – oshxona* (turkiylar), *ashligʻ – bugʻdoy* (oʻgʻuzlar) va h.k.

Koʻp maʼnolilik oʻzbek tili leksikasining oʻziga xos belgilaridan biridir. Asosan, oʻzbekcha soʻzlar koʻp maʼnolilik xususiyatiga ega boʻladi. Chunki

bunday soʻzlar hayotimizda uzoq yillar davomida koʻp qoʻllanila berib, shu holatga kelib qolgan. Muhim ilmiy-nazariy fikrlar aytib oʻtilgan oʻzbek adabiy tilidagi *bosh, yuz, oyoq, qanot, bel, til, burun, lab* kabilar lahja va shevalar matyeriallarida ham turli koʻrinishlarda qoʻllaniladi va oʻz oʻrnida ular koʻp maʼnolilik xususiyatiga ega boʻladi. Misol: *bir bosh juzum, bashimni agʻritma* (qip) kabi.

Koʻp maʼnolilik hodisasi voqelikdagi bir narsa-buyum xususiyati nomini boshqasiga koʻchirish, oʻtkazish orqali sodir boʻladi. Soʻz maʼnosining koʻchish usuli toʻrt xil boʻladi: metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifaviy koʻchish.

Bir predmet nomining ikkinchi predmetga shakl, rang va boshqa biror jihatdan oʻxshashligi asosida koʻchirilishi *metafora* deb ataladi. Bir predmet nomining ikkinchisiga koʻchirilishi ular oʻrtasidagi haqiqiy aloqaning mavjudligiga asoslansa, u *metonimiya* deyiladi. Misol: *Eshmat ikki piyola ichdi* («choy ichdi» maʼnosida); *Navoiyni koʻp oʻqiydi* («Navoiy asarlarini koʻp oʻqiydi» maʼnosida) kabi. Biror predmetning nomi boshqasiga ular bajargan vazifasidagi oʻxshashlik asosida koʻchirilsa vazifaviy koʻchirish deyiladi. Misol: *qnot* (qushning qanoti), *qanot* (samolyotning qanoti); *otlandi* (otga mindi), *otlandi* (biror joyga borishga hozirlandi) kabi.

Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga qism bilan butun munosabati asosida koʻchirilsa, *sinekdoxa* yoʻli bilan koʻchirish deyiladi. Misol: *tirnoq* (aʼzo), *tirnogʻ* (tirnogʻga zor – farzandga muhtoj maʼnosida); *tuyoq* (qism) – *tuyoq* (butun: *Tuyoq sonini koʻpaytirishni oʻylayapman*) kabi. Zid maʼnoli soʻzlar lahja va shevalar leksikasida muhim oʻrin tutadi. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasiga xos boʻlgan antonimlarga misol: *yaxshi-yomon, uzun-qisqa, kunduz-kecha, boy-kambagʻal* va b. Oʻgʻuz lahjasida qoʻllanuvchi zid maʼnoli soʻzlarga misol: *alis-yaqin, ulli-genja, avlaq-yaqin* (uzoq-yaqin), *say-choʻnqir* (sayoz-

chuqur) va b. Qipchoq lahjasida qo'llanuvchi zid ma'noli so'zlarga misol: *qalin-qilamiq, achchi-chuchchi, alis-jaqin, kunchiish-kunbatish* va b.

Shevalar leksikasida qator eskirgan so'zlarning ham mavjudligini ko'rish mumkin. Odatda, bunday so'zlar tilshunoslikda ikki guruhga ajratilib tahlil etiladi, ya'ni arxaizmlar va tarixizmlar sifatida. Eskilik buyog'i bor til birligiga arxaizm deyiladi. Masalan, o'g'uz lahjasida «magazin» so'zi o'rnida avvallari, «kapatat»; «konvert» so'zi o'rnida «lapa»; «omborxonona» so'zi o'rnida «talak» so'zi qo'llanilgan.

Tarixizmlar – o'tmishda mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Shevalarda bunday xususiyatga ega bo'lgan so'zlar uchraydi. Masalan, *qozi, quloq, to'ra, mingboshi, yuzboshi, omoch, paranji* kabilar shular jumlasidandir. O'g'uz lahjasiga tegishli bu kabi so'zlardan ayrimlarini quyida keltirib o'tamiz: kunda (omoch), vahim (qabristonga tegishli yerlar), jarchi, diravaz (moki asbobi) va b.

Shevalarda tabu va evfemizmlar ham ma'lum darajasida uchraydi. Tabu so'zi polineziya tilidan (Tinch okeandagi orollarda yashovchi ko'chmanchi elatlar tili) olingan bo'lib, shaxsiy va diniy odatlar jihatidan biror narsani man etish, jumladan, ma'lum hayvonni ov qilish yoki o'simlikni sindirishni man etish bilan boliqdir. O'tmishda biror kishi o'lganda, qabiladan o'lim sharpasini yo'qotish uchun marhumning nomini aytish man etilgan. Tabu etnik tushuncha bo'lib, qandaydir predmetning, harakatning nomini aytishini man qilishdir. Bunday odatning tilga tadbiiq qilishi bilan lingvistik tabu yuzaga kelgan.

Ayrim yirtqich hayvonlarning nomini tilga olish (aksari hollarda kechalari) man etilgan. Qariyalar bu narsani quyidagicha izohlaydilar. Ularning aytishlaricha, agar bunday hayvonlarning nomi tilga olinsa, ular zarar yetkazishi mumkin emish. Masalan, «bo'ri» so'zini kechalari aytish man etilgan. Aftidan xalqimiz o'rtasida tez-tez ishlatilib turiladigan «bo'rini yo'qlasang, qulog'i

ko'rinar» degan maqol dastlab shu tabu hodisasining natijasi o'laroq vujudga kelgan bo'lsa kerak. «Ilon» so'zi o'rnida «arg'amchi», «qamchidasta» so'zlarining qo'llanishi ham tabuga misoldir.

Odamning nutq faoliyati axloqiy me'yorlarga rioya qiladi. Axloqiy va madaniy jihatdan qo'llanishi tadqiqlangan yoki noqulay deb topilgan so'zlar o'rnida boshqa so'z va iboralarning qo'llanilishi evfemizmlar (grekcha, «yaxshi» «mayin gapiraman» ma'nosida) deb ataladi. Masalan, qipchoq shevalarida «o'ldi» so'zi o'rnida «tomom bo'ldi», «uzildi», «jon berdi», «qaza qildi», «dunyodan o'tti», «nabud bo'ldi» kabi so'zlar qo'llaniladi.

Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasida «xotin» so'zi o'rnida «umr yo'ldoshi», «rafiqa», «qalliq», «oila» kabi so'zlar qo'llaniladi. O'zbek tili taraqqiyoti jarayonida shevalardagi tabular yo'qolib boradi, evfemizmlar esa ko'payib boryapti. evfemizmlar gaplarni chiroyli, silliq, ta'sirchan qilish borasida muhim ahamiyatga egadir. U har bir madaniyatli kishi uchun muhim leksik uslubiy vosita vazfasini bajaradi. Frazzeologiya deb nutqimizdagi turg'un va barqaror so'z birikmalariga, iboralarga aytiladi. Ular ikki va undan ortiq so'zlarning turg'un birikmasidir. Frazzeologizmlarning tarkibida nechta so'z ishtirok etishiga qarmay, ular yagona umumiy ma'no bilan birlashadi va emotsional-ekspressiv ma'noni ifodalaydi.

Shevalar frazeologik iboralarga juda boy. Ulardan ayrimlarini quyida keltirib o'tamiz: *yer qattiq, osmon baland* (iloji yo'q, hal qilib bo'lmaydigan); *ko'rpanga qarab aya uzat* (hisob-kitob bilan ish yurit); *bardi-keldisi jo'q* (aloqasi yo'q); *kuni qurig`a o'tti* (foydasiz bo'ldi) kabilar. Ushbular qipchoq lahjasiga tegishli misollardir. Qarluq-chigil-uyg`ur va o'g`iz lahjasida ham bu kabi frazeologik iboralar juda ko'plab uchraydi. Misol: *dimog`i kuymoq* (xafa bo'lmoq), *boshiga ko'tarmoq* (ardoqlamoq); *aydi etak minan yavun bo'lmas* (kamchilikni yashirib bo'lmaydi) kabilar.

Umuman olganda, xalq shevalari bitmas-tuganmas xazina bo'lib, o'zbek adabiy tilini, uning leksik tarkibini boyituvchi eng muhim manba hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Shevalargina xos leksik qatlam tushunchasini izohlang va misol keltiring ?
2. So'zlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi deganda nimani tushunasiz va uning usullarini aytib bering ?
3. Shevalardagi sinonim, omonim, antonim so'zlarga mosl keltiring ?
4. Ko'p ma'noli va eskirgan so'zlarga misol keltiring ?
5. Tabu, evfemizm va frazeologik iboralarning qo'llanish holatlari shevalarda qanday ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.

- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com

LINGVISTIK GEOGRAFIYA

Eʻtibor qaratiladigan masalalar:

- Lingvistik geografiya va u haqida qisqacha maʼlumot;
- Lingvistik geografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti;
- Dialektologik atlas va xaritaning ahamiyati;
- Soha rivoji uchun galdagi vazifalar.

Tayanch tushunchalar: lingvistik geografiya, atlas, xarita.

Lingvistik geografiya (qisq. Lg) til hodisalarining tarqalishi oʻrinlarini, ularda tarixiy taraqqiyot jarayonida yuz bergan oʻzgarishlarni oʻrganish uchun xizmat qiladi. Lg XIX asrning oʻrtalarida fan sifatida shakllandi. Uning asoschilari fransuz Jan Jilsʻron, germaniyalik Georg Venkyer, F.Vrede, P.Meyyer Rossiyalik I.I.Sreznevskiylardir. Ular shu soha yuzasidan chuqur tadqiqot ishlari olib bordilar va mazkur fanning asosiy oʻrni, predmeti va vazifalarini belgilab berdilar. Shuningdek, ular lingvistik kartaga tushurilgan

izoglossa (izofonema – fonetik belgi) izomorfema-morfologik belgi, izoglossa – leksik belgi) tushunchasini kiritdilar.

Tillarning, jumladan, ularning quyi tarmoqlari hisoblangan lahja va shevalarning tarqalish holati turli belgilar bilan ko'rsatiladi. Ana shunday belgilar bilan til yoki lahjaning joylashgan o'rinlari ifodalab berilishida Lg da yunoncha, «izoglossa» deb yuritiladi va bir xil, o'xshash, teng kabi ma'nolarni bildirishga xizmat qiladi. Bunda fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarni aniq ko'rsatish uchun har xil belgilar ishlatiladi. Lg da dialektologik atlaslar muhim o'rin tutadi. Biror til yoki dialektga xos xarakterli lingvistik xususiyatlarning tarqalish xududini yoki chegarasini aks ettirgan kartalar yiindisi dialektologik atlas deyiladi. Bunday atlaslarning dastlabkilari XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida yuzaga kelgan.

Fransuz olimlari Jon Jil'sron va Edmoklar 1902-1912-yillar mobaynida 12 jilddan iborat «Fransuz tili atlasini», nemis olimlari Geog Vekkyer va F.Vredelar 1876-1926-yillar oraliida «Nemis tili atlasini», mashhur nemis olimi P.Mayyer rahbarligidagi Marburg nemis dialektologiyasi markaziy instituti XX asr boshlarida «Nemis leksikologik atamasi»ni nashr ettirdilar.

O'zbek tilshunosligida Lg fani sohasida 1944-yili ish boshlandi. Shu o'rinda bir jihatni alohida ta'kidlab o'tish joizki, Lg fan sohasi sifatida o'tgan asrda shakllangan bo'lsada, shevalarga oid xaritalar turkiy olimlar, jumladan, M.Koshariy tomonidan XI asrda tuzilgan. (Bu haqda to'liqroq ma'lumot olish uchun qar. M.Koshariy, DLT, I tom. 1960. 64-b.). Turkiy tillar geografiyasi ma'lumotlari Fozi Olim Yunusov, A.K.Borovkov, Ulu Tursunov, V.V.Reshetov, S.Ibrahimov, A.Aliev, Hisom ulomov, Xudoyberdi Doniyorov singari olimlarning nomlari bilan bolangan. Ular o'zbek xalq shevalarini o'rganish, tahlil etish va ularni xaritalarga tushurib, shevalarimiz atlasini yuzaga kelishiga munosib hissa qo'shdilar.

1944-yili prof. A.K.Borovkov o'zbek tili shevalari atlasini tuzish maqsadida savol-javob anketasini tuzdi. V.V.Reshetov Toshkent, F.Abdullaev Xorazm, M.Mirzaev Buxoro, A.aliev Namangan, A.Shermatov Qashqadaryo shevalari yuzasidan kartalar tuzdilar. Kartalarda o'zbek tili shevalarining o'ziga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari o'z ifodasini topgan. O'zbek shevashunosligida Lg sohasida bir qator ilmiy izlanishlar olib borilganligiga qaramasdan, hali o'zbek xalq shevalarining atlasini nihoyasiga etkazilgan emas.

Shunday qilib, bir til yoki uning bir qismiga ta'luqli o'ziga xos til xususiyatlarining yozib olinishi, ularning tarqalgan chegaralari belgilab chiqishib, kartalarga tushirilishishevashunoslik atlasining negizini tashkil etadi. Shu asosda nashr etilgan xaritalar jami esa shevashunoslik atlasini tashkil etadi. Lingvistik xarita ham, atlas ham Lg ning tarkibiy qismi bo'lib, uning ifoda vositasidir. Lg ning asosiy maqsadi o'zbek adabiy tilining yuzaga kelish xususiyatlari va rivojlanish yo'llarini, shevalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni, til va lahjalarning taraqqiyot qonunlarini, va ularni o'zaro munosabatlarini, ta'sir doirasini aniqlab berishga qaratilgandir.

Atlas 3 xil turi mavjud:

1. Fonetik
2. Morfologik
3. Leksik

Fonetika bobida quyidagilarni qayd etish lozim: Toshkent shevasida **h** va **x** undoshlarining o'zaro aralash holda kelib, ko'proq **h** undoshi o'rnida ham **x** undoshining ishlatilishini hisobga olish lozim (Farhod-Farxod, xizmatchi-hizmatchi kabi)

Morfologiyada ko'zga tashlangan muhim xususiyatlardan biri – ga va-da Samarqand va Buxoro shevalarida aralash holda kelib, ko'proq –ga qo'shimchasi bilan qo'llaniladi (avtobusga keldim, qo'limga bor kabi).

Leksikada ham muhim tomonlar mavjud: siyir, buzaq (qipchoq shevalarida); inak, go'sala (Buxoro-Samarqand) kabi.

Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lingvistika - tilshunoslik va geografiya kabi qismlardan iborat bo'lib, umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlarda ularni harita (atlas-karta)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini haritada ko'rsatishdir. Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir.

Lingvistik geografiyani qo'llash orqali shevalardagi izoglossalar belgilanadi. **Izoglossa** lotincha *izo* - teng, *glossa* - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetiq leksik va grammatik xususiyatlarni o'hshashlik darajasiga ko'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. *Lingvistik geografiya tamoyillari.* Lingvistik geografiya o'ta ahamiyatli soha bo'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning ildiziy, tarixiy xususiyatlari, uning o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarga keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan shevaning aholi geografiyasini aks ettiruvchi haritasi uchun asos bo'ladigan kontur harita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. *O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlanishi.* Bu soha o'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda franstuz dialektologi Jyul Jileron butun Franstiyani velosipedda aylanib chiqib, Franstuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha

rivojlangan. Bu sohada Sh.Shoabdurahmonov, Q.Muhammadjonov, A.Jo'raev, A.Shermatov, I.Ibrohimovlarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh.Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q.Muhammadjonov Shimoliy o'zbek shevalarini, A.Shermatov quyi Qashqadaryo shevalarini, dotsent I. Ibrohimov esa Orol buyi o'zbek shevalarini haritalashtirgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Lingvistik geografiya nima ?
2. Lingvistik geografiya qachon vujudga kelgan va uning asoschilari kim?
3. Lingvistik geografiyaning shakllanishi va taraqqiyotiga munosib ulush qo'shganlar kim ?
4. Dialektologik atlas va xaritaning muhim ahamiyatga egaligi nimalarda namoyon bo'ladi ?
5. Lingvistik geografiyaning rivojlanish holati qay darajada ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.

- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.türk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Шерматов А. Лингвистик география нима ? Т., Фан. 1981.
- Шерматов А. Атлас узбекских народных говоров Кашкадарьянской области (учебное пособие для студентов факультета узбекского языка и литературы пединституты). Т., 1979.
- Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 1969, №3.

O'ZBEK TILINING QARLUQ LAHJASI

E'tibor qaratiladigan masalalar:

- Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasida so'zlashuvchi aholining yashash manzillari;
- Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasining sheva guruhlari;
- Lahjaning fonetik, morfologik-leksik xususiyatlari;
- O'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida mazkur lahjaning tutgan o'ri.

Tayanch tushunchalar: qarluq-chigil-uyg`ur, lahja, fonetika, morfologiya, leksika.

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg`ur lahjasi shahar shevalarini o'z ichiga oladi. Mazkur lahja birligining shakllanishi XI asrdan qoraxoniylar harakati bilan bog`langan. Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg`ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi aholi

shevalari taaluqlidir. Bu lahja O'zbekiston zaminidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'istonning Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston zaminidagi O'sh, Jallolobod, O'zgan va boshqa hududlar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchraydi. Ushbu lahja quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Farona guruhi. Bu guruhga Namangan shahar shevachi va shahar atrofidagi shevalar (masalan, Uychi shevasi) taalluqlidir. Shuningdek, Andijon shahar shevasi va Shahrixon shevasi, O'sh, O'zgan, Marg'ilon, Qo'qon shevalari kiradi.

2. Toshkent guruhi. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Parkent, Qoraxitoy va boshqa shevalar taalluqlidir.

3. Qarshi guruhi. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' kabi (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi. Mazkur guruhga Samarqand-Buxoro shevasi ham kiradi.

4. Shimoliy o'zbek guruhi. Bunga Iqon, Qorabuloq, Chimkent, Qoramurt, Turkiston, Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur shevalar o'g'uz tili xususiyatlarining ham bo'lishi bilan ajralib turadi.

Lahjaning fonetik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) **ch** va **t** undoshlari almashinadi: tish-chish kabi. Bu holat, ayniqsa, Toshkent, Marg'ilon, Andijon, Namangan shevalarida ko'p uchraydi;

2) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi y lashgan shevalardandir;

3) lahjada unli tovush uyg'unligi yoki ohangdoshlik hodisasi uchramaydi. Shuning uchun ham ulardagi unlilar miqdori ko'p emas, ular 6-8 dan oshmaydi. Jumladan, Toshkent shevasida oltita (i, o, e, a, i, o'), Namangan

shevasida sakkizta (u, a, a, o, u, e), Samarqand-Buxoro shevasida oltita (o, e, a, o', o') fonema mavjud;

4) hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zning oxirida **q** kelganda, ushbu lahjada ham keladi: issiq-issi, tirnoq-tirno, sandiq-sandi kabi;

Morfologik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1) aniq hozirgi zamon fe'lni ifodalovchi ikki morfologik belgiga esa:

a) – *vot*, Namangan shevasida –*ut*: borvotman, borvotsan, qilutti (qilyapman), qiluttimiz (qilayapmiz) kabi, Namangan shakli –*ut* fonetik qonuniyatlar asosida o'zgargan bo'lib, u aslida –*vot* qo'shimchasiga borib taqaladi;

b) –*yap* qo'shimchasi Farg'ona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Marg'ilon, Qo'qon kabi) hamda o'sha shaharlarga yaqin bo'lgan qishloq shevalariga xosdir: *boryapman, kelayapman* kabi. Farg'ona shevalaridagi bu qo'shimcha Namangan shevasidan tashqari –*yap* shakliga borib taqaladi va Samarqand-Buxoro shevasidagi –*op* ko'rsatgichiga ham yaqinlashadi: *boropman, qilopman* kabi.

2) Samarqand-Buxoro shevalarida o'rin-payt va jo'nalish kelishigi qo'shimchalari aralash holda qo'llanilishi ko'zga tashlanadi: *magazinni qoshiga saqlang* kabi;

3) ayrim hollarda tushum kelishigi –*di, -ti* qo'shimchasi bilan qo'llaniladi: *qora kokil qizdi* (qora kokilli qizni), *idti qopmas, otti tepmas deb bo'lmaydi* (Itni qopmas, otni tepmas deb bo'lmaydi) kabi;

4) ayrim hollarda o'rin-payt kelishigi –*ta* qo'shimchasi bilan shakllanadi: *zavutta ishlatadi* (zavodda ishlaydi), *Toshkentta yashaydi* (Toshkentda yashaydi) kabi;

5) Toshkent, Samarqand, Namangan kabi shevalarda aniq o'tgan zamon fe'lining birinchi shaxs ko'pligi –*duk*, *-dug*, *-tuk* shakllarida qo'llaniladi. Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasidagi shevalarning o'ziga xos morfologik xususiyatlari juda ko'p bo'lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos xususiyatlarni ko'plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bulishi bilan birga, o'ziga xos tor sheva ko'rsatgichlariga ham egadir.

Hozirgi o'zbek adabiy tili qarluq-chigil-uyg`ur lahjasi asosida shakllangan. Shunga ko'ra, hozirgi o'zbek xalqi va uning tili, mavjud tasnifga ko'ra turkiy xalqlar oilasining qarluq guruhiga kiradi. O'zbekiston hududida o'g`uz va qipchoq urug`larining hamda ularning o'ziga xos shevalarining bo'lishi bu turkum turkiy urug`larning ham o'zbek xalqi va tilining shakllanishida hissasi borligini ko'rsatadi. Hozirgi o'zbek dabiyl tiliga asos qilib qarluq urug` til xususiyatlari olingan bo'lsa-da (fonetik tomondan Toshkent shevasi, morfologik tomondan Farg`ona shevalari), adabiy til tarkibida o'g`uz tilining xususiyatlari (kelasi zamon *-djak* affiksi) va qipchoq tilining shakllari ham (*-yotir//yatir* affiksi) joy olgan.

Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasi tarkibiga kiruvchi shevalarning har birida leksik birliklar adabiy tildagidan farqli ravishda u yoki bu darajada uchraydi. Misol: adabiy tildagi *ona* so'zi Toshkent shevasida *oyi*, Farg`ona, shevasida *ayya*, *buvi* shaklida faol qo'llaniladi. Yoki adabiy tildagi *qalampir* so'zi Toshkent shevasida *garmdori*, Buxoro shevasida *qalampur*; adabiy tildagi *o'rik* so'zi Samarqand-Buxoro shevasida *zardoli* tarzida ifodalanadi. Shevalarning lug`at tarkibi juda boy bo'lib, ular o'zbek adabiy tili boyligini ta'min etuvchi eng muhim manba hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasida so'zlashuvchi aholining yashash hududlarini aytib bering ?
2. Lahjaning fonetik xususiyatlarini aytib bering ?
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi ?
4. O'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida bu lahjaning tutgan o'rni qanday bo'lgan ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи,1996.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек кипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.

- www.türk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Абдурахмонов Ф. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Т., 1999.
- Миразев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т., 1969.

O'ZBEK TILINING O'G'UZ LAHJASI

E'tibor qaratiladigan masalalar:

- O'g'uz lahjasida so'zlashuvchi aholining yashash manzillari;
- O'g'uz lahjasining fonetik xususiyatlari;
- O'g'uz lahjasining morfologik xususiyatlari;
- O'g'uz lahjasining o'zbek adabiy tili luat tarkibini boyitishdagi o'rni.

Tayanch tushunchalar: o'g'uz, lahja, fonetika, morfologiya, leksika.

O'g'uz lahjasi vakillari Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, Urganch, To'rtko'l, Toshovuz, Qarabuloq, Mankent, Iqon kabi manzillarda, shuningdek, Buxoro viloyatining Qorako'l, Olot tumanlarida, Romitan tumanidagi Qoqishtivon, Chilong'u, Sepata, Vopkent tumanidagi Chandir, Buxoro tumanidagi Losha, Xargo'sh, Xumin, Xumdonak qishlog'larida yashaydi. Mazkur lahja vakillari O'zbekistonning boshqa tumanlarida ham uchraydi. Masalan, Jizzax yaqinidagi Bodan qishloida. O'g'uz urulari sirasiga olot, bayot, jiag'chi, darg'ali, qoravul, sayot, solir, yersari, chandir, eski, burjoq kabilar kiradi. O'g'uz lahjasining eng muhim o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Fonetik xususiyatlar:

1) qipchoq shevalaridagi kabi bu lahjada ham juft unlilar mavjud: a-ä, i-ï, ö-o', u-ü kabi;

2) qisqa va cho'ziq unlilvr farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birlamchi cho'ziq unlilar) mavjud: *at* (hayvon), *a:d* (ism), *o't* (o't, o'simlik), *o':t* (o't, olov) kabi;

3) so'z tarkibida unli tovushlarning tanglay ohangdoshligi saqlangan: *kishi-kishilar-kishilara* (kishilarga) kabi;

4) so'z boshida **t** va **k** tovushlari jaranglashadi: *til-dil, tilak-dilak, tuz-duz; ko'z-go'z, ko'k-go'k, keldi-geldi* kabi. Ba'zan o'rtada, ikki unli orasida ham **t** va **k** totsvushlari jaranglashadi: *yetti-yeddi, ko'kimtir-go'gimtir* kabi. Lekin bunday jarangli aytish hodisasi ro'y bermaydigan so'zlar ham bor: *turk, paxta, tasha, kamon, kema* va boshqalarda.

5) «bo'l» fe'lining boshidagi **b** undoshi tushib qolib, *o'l* tarzida talaffuz etiladi;

6) ikki unli tovush orasida **ch** undoshi ko'pincha jarangli talaffuz etiladi: *achchiq – aji, ipning uchi – ipin uji* kabi;

7) bir qator so'zlarda *öu//o'u* tipidagi diftong ancha keng qo'llaniladi: *davlat – do'ulat, quvladi – qo'uladi* kabi;

8) chuqur til orqa undoshi **q** so'z oxirida, ba'zan so'z o'rtasida tushiriladi: *sariq – sari, sichqon – sichon* kabi;

9) **a** unlisi **y** undoshi oldida **i** bilan almashinadi: *ishlay – ishliy, qo'ymay – qo'yimiy* kabi.

Morfologik xususiyatlar:

1) kelishik qo'shimchalari qo'yidagicha:

Qaratqich kelishigi –niñ//–niñ, –ni/–nī, –in/–īn qoʻshimchalari orqali ifodalanadi: *mana uchragan kishini adini bilmayman* kabi. Qadimgi yozma yodgorliklarga xos boʻlgan –in tarixiy shakllari bilan ham ishlatiladi. Misol, *kerakli dashin arami yoʻq; koʻpin ishi koʻl boʻlur*.

Tushum kelishigi uchun –i/–ī, –ni/–nī affikslari qoʻllaniladi: *qizni – qizi, koʻzni – goʻzi, bolalarini-balalarin* kabi.

Joʻnalish kelishigining –ga, –ka, –a, –na shakllari mavjud: *tuyaga-diyaga, murodiga-murodina, yerga-yira* kabi. –a shakli oʻgʻuz lahjasida ancha faol qoʻllanuvchi qoʻshimchadir.

Oʻrin-payt kelishigi –da, –ta qoʻshimchasi bilan qoʻllaniladi. Soʻz unli va jarangli undosh bilan tugasa –da, jarangsiz undosh bilan tugasa –ta qoʻshimchasi qoʻllaniladi: *bolada-balada, koʻzda-goʻzda, kinoda-kinoda, qishda-qishta, itda-itta* kabi. Oʻgʻuz lahjasida soʻz-oʻzak va negizlarning qattiq va yumshoqligiga amal qilgan holda chiqish kelishigining qoʻshimchasi –dan, –tan koʻrinishiga ega: *poezddan-poyizddan, ishdan-ishtan* kabi;

2) kelasi zamon aniq feʼli koʻpincha –jaq//–jak qoʻshimchalari bilan shakllanadi: *barjaqman, getjäksän* kabi;

3) oʻtgan zamon sifatdosh –an shaklida boʻladi: *gütän, ölän* kabi;

4) toʻliqsiz feʼl edi –ti//–tī shaklida ifodalanadi: *oʻqigan edi – oʻqianti; koʻrgan edi – goʻrāntī* kabi;

5) koʻplik son shaklining –lar/–lär, baʼzan –ler koʻrinishlari mavjud: *qoʻylar, gechchilär, dilekler* kabi.

Oʻgʻuz lahjasi leksikasining asosiy qismini oʻzbek adabiy tilida ishlatiladigan umumturkiy soʻzlar tashkil qiladi. Shevalar leksikasida forscha-tojikcha soʻzlar arabcha soʻzlarga qaraganda koʻpchilikni tashkil etadi. Mazkur

lahjaga tegishli baʼzi soʻzlarni quyida keltirib oʻtamiz: *ayil* (qorinbogʻ), *nuqalav* (boks), *susaq* (choʻmich), *secha* (chumchuq), *qara yagʻ* (neft), *yarish* (musobaqa), *ulli* (katta) va b.

Shevalardagi baʼzi arabcha soʻzlar oʻz maʼnosini oʻzgartirgan holda ham qoʻllaniladi. Masalan, *gʻassol* (arabchada oʻlik yuvadigan degan maʼnoda) soʻzi *ishyoqmas*, *landavur*, *ayyor*, *mugʻombir* maʼnosida qoʻllaniladi. Yoki *magʻzava* soʻzi arabchada *kir suvni* anglatsa, shevalarda *gap-soʻzga tushunmaydigan* maʼnosiga ega.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Oʻgʻuz lahjasi vakillari qayerlarda yashashadi ?
- 2.Uning fonetik xususiyatlarini ayting ?
- 3.Lahjaning morfologik xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
- 4.Oʻzbek adabiy tili taraqqiyotida oʻgʻuz lahjasi qanday oʻrin tutadi ?

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Т.: Фан, 1963.
- Ўзбек шевалари морфологияси. -Т.: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. -Т.: Фан, 1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан.1991.

- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996.
- Шобдуррахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Ўзбек тили лексикологияси. Т., Фан, 1991.
- Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т., Фан, 1969.
- Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. Т., 1964.

O'ZBEK TILINING QIPCHOQ LAHJASI

E'tibor qaratiladigan masalalar:

- Qipchoq urug`lari va atamasi haqida muxtasar ma'lumot;
- Qipchoq lahjasida so'zlashuvchilarning yashash manzillari;
- Qipchoq lahjasining o'rganilishi:
- Qipchoq lahjasining fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari;
- Qipchoq lahjasining o'zbek dabiylari tili taraqqiyotidagi o'rni.

Tayanch tushunchalar: qipchoq, lahja, fonetik, morfologik, leksik.

Qipchoq urug`lari eng qadimgi urug`hlardan biri hisoblanadi. «Devonu lug`otit turk» asarida Mahmud Koshg`ariy o'z davrida katta mavqega ega

bo'lgan *bajanak, o`g`uz, yamak, bashg`irt, basmil* kabi 20 til ichida qipchoq tilini ham qayd etib o'tadi. Turkiy tillarni 2 ta guruhga, ya'ni Sharqiy turklar va G`arbiy turklar tiliga ajratib, ularning tili o`rtasidagi farqni ko`rsatib o'tadi. Masalan, Sharqiy turklar *yunji* desa, G`arbiy turklar ushbu so`zni *junju* deb talaffuz qiladilar, deb aytib o'tadi.

Qipchoq urug`lari va tili xususida «Attuhfatuz zakiyati fil lug`otit turkiya» (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob kitob)da ham qimmatli tarixiy lingvistik ma'lumotlar mavjud. Ushbu asar XIII-XIV asr yodnomasi hisoblanadi.

Alishyer Navoiy davrida ham qipchoqlar ancha katta mavqega ega bo'lgan. Buni shoirning quyidagi bayti ham yaxshi isbot qiladi:

Ey Navoiy, menga bas ul sanami lo`livash,

Bekka qirchoqu og`ar, shohga qiyotu bilgut.

Ushbu baytdan *qipchoq, qiyot, bilgut, og`ar* singari o`zbek urug` va qabilalarining shoh va beklarga yaqin turuvchi mansabdor urug` va qabilalar ekanligiga ishora qilinganligini anglab olish mumkin.

«Shajarai turk» asarida Abulg`ozi Bahodirxon «Qipchoq» etnonimi haqidagi ma'lumotni keltiradi.

O`zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug`-qabila guruhi vakillarini o`z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, laqay, uyshin, qoraqalpoq, saroy, qo`ng`irot, qiyot, do`rmon, arg`in, xitoy, tuyoqli* kabi ko`pgina urug`-qabilalar bor. O`zbek xalq baxshilarining aksariyati qipchoq lahjasida so`zlashuvchilardir.

Qipchoq lahjasining lingvistik xususiyatlari Fozi Olim Yunusov, V.V.Reshetov, M.Mirzaev, X.Doniyorov, F.Abdullaev, A.Shcherba, N.Rajabov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Mazkur lahjada so'zlovchilar Ohangron vodiysida, Mirzacho'lda, O'ratepa atrofida, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxandaryo va Shimoliy Xorazm kabi joylarda yashaydilar. Bu lahja vakillari Andijon, Namangan, Farona viloyatlarida ham uchraydi.

Qipchoq guruhidagi shevalarning ba'zi o'ziga xos xususiyatlari qo'yidagilardan iborat.

Fonetika sohasida:

- 1) ohangdoshlik hodisasi saqlangan: *könlüm* (ko'ngrim), *qiliq* kabi;
- 2) adabiy tildagi **y** undoshi o'rnida **j** undoshi keladi: *yozdi* – *jazdi*, *yulduz* – *jüldüz*, *yantoq* – *jantaq* kabi;
- 3) o'nta juft unli mavjud: *ä-a*, *ü-u*, *i-i*, *ö-o'*, *e,o*;
- 4) adabiy tildagi **v** va **g** undoshlari o'rnida qipchoq lahjasida **y** tovushi keladi: *kigiz-kiyiz*, *sigir-siyir*, *tegdi-tiydi*, *yiin-jiyin*, *sidi-siydi* kabi;
- 5) **q** va **k** undoshlari so'z oxirida tushib qoladi: *kichik* – *kichi*, *sariq* – *sari*, *tariq* – *tari* kabi;
- 6) diftong hodisasi mavjud: *echki* – *iechki*, *o'rdak* – *uo'rdak* kabi;
- 7) ba'zi so'zlarda so'z boshida **h** undosh tovushi orttiriladi: *ayvon* – *hayvon*, *arra* – *harra* kabi;
- 8) so'z o'rtasida **q** undoshi **g`** ga o'tadi: *oqar* – *ag`ar*, *yoqar* – *yag`ar*, *chiq* – *chig`ib*, *quloq* – *qulag`i* kabi;

9) soʻzda **q** va **g** undoshlari **v** tovushi bilan anglashinadi: *tog` – tav, bog` – bav, bug`doy – buvday, ulug` – uluv, o`g`li – uvli, og`iz – aviz, sog` – sav* kabi.

Morfologiya sohasida:

1) *u, bu, shu* olmoshlari qadimgi turkiy tildagidek *ul, bul, shul* tarzida talaffuz qilinadi;

2) joʻnalish kelishigidagi kelishik olmoshlari quyidagicha qoʻllaniladi: *mag`an* (menga), *sag`an* (senga), *ug`an* (unga) kabi;

3) aniq hozirgi zamon feʼli *–jatir/-jätir* va baʼzan *–vätir* kabi qoʻshimchalar bilan hosil qilinadi: *keläjätir, kelävätir* kabi.

4) kelasi zamon sifatdoshi *–tian/-tigän* kabi qoʻshimchalar bilan yasaladi: *jzatig`an, kelätigan* kabi.

5) kelishik qoʻshimchalari oʻzak-soʻzning qattiq va yumshoqligiga koʻra farqlanadi. Shunga muvofiq qaratqich kelishigining qoʻshimchalari: *-ning/-niñ, -ni/-ni, -din/-dīn, -tin/-tīn* bilan ifodalanadi. Masalan, *atamdin qadri oʻtti, attin jilavini mäkkäm üshlädi* kabi. Tushum kelishigi maʼnosi *–di/-di, -ti/-ti, -ni/-ni* qoʻshimchalari orqali ifodalanadi. Bulardan *–ni/-ni* qoʻshimchasi unli tovushlar bilan tugagan soʻzlarga qoʻshilib keladi: *tav iechkīsini üshläp aldi, atasini äytip keldi* kabi.

-di va -ti qoʻshimchalari unosh tovush bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: *pishakti qivip ketti, Kärimdī bazara jigar*. Baʼzan belgisiz ham qoʻllaniladi: *suv ichip ke* (Suvni ichib kel) kabi.

Joʻnalish kelishigi uchun *–a\–gä, –a\–ä, –qa\–gä* qoʻshimchalaridan foydalaniladi: *balag`a bir jash toʻldi, üyimä baranim joʻq, oʻchaqqa oʻt qala* kabi.

O'rin-payt kelishigi uchun *-da/-dä, -ta/-tä* qo'shimchalari qo'llaniladi: *däyräda* (daryoda), *qo'lda* (ko'lda), *qishta* kabi.

Chiqish kelishigining qo'shimchalari *-tan/-tän, -dan/-dän* hisoblanadi: *payizdan* (poyezddan), *chumchuqtan* (chumchuqdan) kabi.

6) o'rin-payt kelishigi oldidan *(i)n* tovushi orttiriladi: *bashinda, qashinda* kabi.

Leksika sohasida: *qalpoq, jayron, jun, tuya, meng, chavgon, o'rtoq, dag'i, qut, el, quroq, qalqon, aynak, manglay* (peshona), *bo'rk* (telpak), *emgak* (mehnat), *qo'noq, ko'lik* (transport), *mo'ncha* (hammom), *qangli* (ikki ildirakli arava) kabi leksik birliklar shu lahjaga tegishli so'zlardir.

O'zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida boshqa lahja va shevalar qatori qipchoq lahjasi ham muhim o'rin tutadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qipchoq uruglari va tili xususida qaysi manbalarda ma'lumotlar uchraydi ?
2. Qipchoq lahjasining fonetik, morfologik xususiyatlari qaysi jihatlarda namoyon bo'lgan ?
3. O'zbek adabiy tilida qipchoq lahjasiga tegishli qaysi leksik birliklar qo'llaniladi ?
4. Qaipchoq lahjasiga xos yana qanday lingvistik xusmusiyatlarni bilasiz.

Adabiyotlar

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. -Т.:

Ўқитувчи, 1978.

- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Т.: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. -Т.: Фан, 1960.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Т.: Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Т.: Мухаррир, 2011.
- www.turk dili.google.com.tr
- www.dersimiz.com
- Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. Т., Фан, 1979.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
- Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O‘zbek dialektologiyasi. - Toshkent: Universitet, 2012.

Қўшимча адабиётлар

- Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. -Тошкент: 1976.
- Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси (Янги ўзбек ёзувида). - Тошкент: 2011.
- Бегалиев М.Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasи лексикаси. - Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.
- Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. -Тошкент:1991.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Тошкент: Фан, 1963.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. -Тошкент:Фан, 2005.
- Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Тошкент: Мухаррир, 2011. 466 бет.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Тошкент: Ўқитувчи,1996.
- Решетов В. В. Ўзбек диалектларини монографик ўрганиш // ЎТА.1960. 1-сон.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
- Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент: Фан, 1981.
- Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар.1-қисм. -Тошкент: Фан, 1957.
- Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. –Тошкент: Фан, 1960.

- Ўзбек шевалари морфологияси. -Тошкент: Фан, 1984.
- Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан,1966.
- Ўзбек шевалари лексикаси. –Тошкент: Фан,1991.
- Ўзбек диалектологияси. ЎУМ, ЎЗМУ 2011. Ўзбек филологияси факультети кутубхонаси.

Электрон манбалар

- http://www.ut.uz/eng/today/europe_recognizes_her_discovery.mgr
- http://www.uzbekistan.be/press-releases/14-2008.html#_6 SOCIETY
- <http://www.sfs.unituebingen.de/~lothar/lexbuch/Seminar01/skripte/onomasio.html>
- <http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf>
- <http://www.uni-leipzig.de/~fsger/materialien/Texte/Lexikologie.pdf>

Yoqub SAIDOV

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

Муҳаррир: *Ғ.Муродов*
Техник муҳаррир: *Г.Самиева*
Мусахҳиҳ: *А.Қаландаров*
Саҳифаловчи: *М.Ортиқова*

Нашриёт лицензияси АІ № 178. 08.12.2010. Оригинал – макетдан босишга рухсат этилди: 18.02.2021. Бичими 60x84. Кегли 16 шпонли. «Times New Roman» гарн. Офсет босма усулида босилди. Офсет босма қоғози. Босма тобоғи 6. Адади 200. Буюртма №188.

Бухоро вилоят Матбуот ва ахборот бошқармаси
“Durdona” нашриёти: Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй.
Баҳоси келишилган нарҳда.

“Sadriiddin Salim Vuxoriy” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Бухоро шаҳри М.Иқбол кўчаси 11-уй. Тел.: 0(365) 221-26-45
